КУРСИ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ПРИ УКРАЇНСЬКІЙ ГОСПОДАРСЬКІЙ АКАДЕМІЇ В Ч.С.Р.
ВИПУСК VIII

На правах рукопису.

И.7961

Курс ч.88.

Валентин Садовський
Професор Української Господарської Академії

НАРИС ЕКОНОМІКИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Курс лекцій

УТГІ

1935
Подєбради

КУРСИ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ПРИ УКРАЇНСЬКІЙ ГОСПОДАРСЬКІЙ АКАДЕМІЇ В Ч.С.Р.
ВИПУСК VIII

На правах рукопису. Курс ч. 88.

Валентин Садовський
Професор Української Господарської Академії

НАРИС ЕКОНОМІКИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

217749

Курс лекцій

УТП

1935
Подєбради

338

DAROVÁNO
Slovanským ústavem
s výhradou dohody čj. 690/32.
U. 7961.

MINISTERSTVA ZAHRANIČNÍCH VĚCÍ V PRAZE
SLOVANSKÁ KNIHOVNA

Copyright by Ukrajinska Hospodarska Akademija, Poděbrady.
Czechoslovakia.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186129976

Tiskl Josef Rašek - knihtiskárna litografie - Poděbrady Lázně.

Лекція перша.

ВСТУП.

Завдання цього курсу та його метода. Досліди господарського життя і господарського стану українських земель переважно ставлять собі одно з двох завдань, які обидва безпосередньо зв'язані з фактом розподілу українських земель між чотирьма ріжними державами. Оскільки досліди над господарським життям тої чи іншої частини українських земель переводяться дослідниками, що вивчають господарські відносини в державному маштабі, вони виділяють в господарському житті даної української території ті факти і з'явища, які виявляють зв'язок її з господарським життям цілої держави; українське господарське життя досліджується, як складовий елемент господарського життя СССР, Польщі, Чехословаччини і Румунії. Оскільки, з другого боку, ці досліди переводяться чинниками, зв'язаними з певною частиною нашої території і заінтересованими в її господарському розвитку, в них виявляється тенденція підкреслювати ті з'явища і факти, які надають господарським відносинам своєрідність, протиставляючи їх господарським відносинам в інших частинах держави; образ українського господарського життя малюється в той спосіб, що в ньому основним моментом є підкреслення його особливостей і його своєрідностей в порівнянні з іншими частинами СССР, Польщі, Чехословаччини і Румунії.

Але можливим і науково виправданим є дослідження українського господарського життя і змальовання його загального образу при цілком іншому підході, з цілком іншого погляду. Можливим і виправданим є, в першу чергу, виділяти не ті факти, які виявляють зв'язок даної української землі з тим державним цілим, до якого вона належить, і не ті з'явища, які протиставляють її іншим частинам цієї держави, а передовсім все те, що виявляє господарську спільність і зв'язок між ріжними частинами роз'єднаного національного цілого.

В нашому нарисі економіки українських земель ми, як основне, ставимо собі це останнє завдання.

Ми підкреслили, що таке поставлення проблеми вивчення економіки українських земель є можливим і науково виправданим. Над виясненням цієї справи треба спинитись з більшою докладністю.

Процес вивчення певної групи з'явищ полягає в виділенні цієї групи як чогось відокремленого зпоміж других з'явищ, у встановленні зв'язків і залежностей, які існують між нею та іншими групами з'явищ, і встановленні зв'язків і залежностей, які мають місце в межах самої групи між її складовими частинами. При пізнанні і вивченні з'явищ ми виділяємо окремі їх групи, протиставляючи їх всім останнім, і змагаємось встановити ті залежності і зв'язки, що існують між виділеною групою і всіма останніми, з одного боку, і ті зв'язки і залежності, що існують в межах самої виділеної групи. Підстави виділення окремих груп з'явищ визначаються наявністю у виділеній групі певних своїх зв'язків і залежностей, які творять з нею певну єдність і дозволяють її розглядати, як щось відокремлене. В цілях пізнання і вивчення світу з'явищ ми можемо окремі з'явища комбінувати і об'єднувати в найріжнородніші групи; ко-

хне таке об'єднання буде доцільним, якщо воно допомагає виявити певні зв'язки і залежності.

Ми відокремлюємо, наприклад, як окрему групу, світ соціяльних з'явищ і змагаємось встановити ті зв'язки і залежності, які існують в соціяльному житті. З другого боку, серед соціяльних з'явищ ми можемо виділити вужчі групи з'явищ правового, господарського, морального порядку тощо, і вивчати ті зв'язки й залежності, які мають місце серед цих вужчих груп. Ідучи далі, серед кожної з цих окремих вужчих груп ми можемо виділити ще дальші дрібніші групи, які зв'язані більш тісним взаємним зв'язком і залежністю; правник серед правових з'явищ буде відріжняти з'явища, що їх він відносить до царини міжнародного, державного, карного, цивільного права тощо; економіст серед окремих господарських з'явищ буде виділяти ті, які характеризують процес виробництва чи розподілу. Коли ми студіємо закони розвитку суспільства, всі соціяльні з'явища ми об'єднуємо в одну групу. Коли ми вивчаємо правовий бік соціяльних відносин, то як окрему групу ми виділяємо правові з'явища, які при студіях зв'язків і залежностей соціяльного характеру ми об'єднуємо в одній групі з іншими соціяльними з'явищами. Кожне таке виділення чи об'єднання є доцільним і виправданим, оскільки воно спричиняється до повнішого вияснення тих звязків і залежностей, які існують між окремими з'явищами.

Тим самим шляхом ми йдемо й тоді, коли ставимо своєю ціллю вивчення з'явищ господарського життя з їх географічному поширенню. Ми можемо вивчати господарське життя в світовому маштабі, встановлюючи ті зв'язки і залежності які існують в межах світового господарства. Поруч з тим можемо вияснити зв'язки й залежності в вужчому маштабі - европейського чи американського господарства, в межах господарства окремих держав, певних економічних районів. Кожне таке територіяльне виділення є доцільним і виправданим, оскільки воно веде до повнішого пізнання з'явищ господарського життя в їх територіяльному поширенні, до детальнішого виявлення тих зв'язків і залежностей, які існують між окремими його виявленнями.

Таким чином розгляд з'явищ господарського життя української національної території в її цілому може вважатись виправданим, якщо він приведе до повнішого пізнання його особливостей, до контатування тих зв'язків і залежностей, які при іншому підході до нього виявлені бути не можуть. Спроба розгляду господарського життя в межах української національної території є спроба конструювання економічного району sui generis . З погляду методологічного заперечень проти такої постановки проблеми не існує.

Натомість проти такого трактування можуть бути поставлені заперечення практичного порядку. Вони можуть бути подвійного характеру.

Можна припускати, що при наявності певних своєрідних зв'язків і залежностей, що характеризують господарські відносини на українській національній території, ці зв'язки і залежності ,при сучасному ступені досліджености українського господарського життя та існуючих способах і джерелах для цього дослідження ,не можуть бути виявлені. Відомості про конкретні факти господарського життя нам у першу чергу дають дані офіціяльної державної статистики. Оскільки українська національна територія розподілена між чотирьма державами і лише частинно виділена в окремі адміністративні одиниці, ми маємо статистичний матеріял взаємно між собою непогоджений, неповний і неохоплюючий всієї національної території. З другого боку, програма й метода збирання статистичних даних виходять із потреб і інтересів того державного цілого, до якого належить дана частина української національної території; можна отже припускати, що за цих умов в існуючих по окремих державах даних не завжди будуть узгляднені ті з'явища, що мають інтерес з погляду господарських відносин на українській території. Значіння цього практичного заперечення ми цілком визнаємо. Через те вважаємо, що наша спроба огляду економіки українських земель в зв'язку з невистачаючою кількістю матеріялу може дати лише обмежені і неповні результати. Не думаємо проте, що обмеженість матеріялу є аргументом, який би промовляв за те, що слід відмовитись від тої спроби, яку ми хочемо зробити: адже дослідник дуже рідко буває в такому становищі, ко-

ли він має ввесь потрібний для нього матеріял.

Друге заперечення практичного порядку проти можливости і доцільности розгляду економіки українських земель, як певної єдности, може бути формульовано так: спроба трактовання з'явищ господарського життя українських земель в межах національної території з методологічного погляду не викликає заперечень, але чи дасть ця спроба задовольняючі наслідки? Може статись, що ця спроба не дасть нічого більшого опріч механічного співставлення даних, що торкаються окремих частин роз'єднаної національної території і не приведе до виявлення якихнебудь зв'язків і залежностей між господарськими з'явищами окремих її частин. Отже спроба,оправдана методологічно, практично не дасть жадних наслідків. Належність українських земель до рівних держав і підпорядковання їх різним впливам господарської політики остільки змінила господарське життя окремих частин українських земель, що спроба знайти між ними якунебудь спільність є заздалегідь засудженою на невдачу. Відповідь на це заперечення найліпшим способом може бути дана шляхом фактів. Якщо методологічно трактування економіки українських земель в її цілому є допустимим, треба зробити спробу такого перегляду і не передрішати наперед його наслідків.

Разом з тим не можна не зазначити, що існують певні арґументи, які промовляють на користь того, що розгляд економіки українських земель мусить дати щось більше, ніж механічне співставлення цифр і даних по окремих частинах українських земель.

Одним з чинників, що утворює своєрідність господарського обличчя тої чи іншої територіяльної одиниці є людина і її праця. Той факт, що на всіх українських землях, як господарюючий суб'єкт і як робітник, виступає українець із своїм особливим психічним складом, з своїми специфічними трудовими звичаями, з своїм певним культурним рівнем - це все не може не відбитись на характері господарської структури української національної території. Приналежність до української нації основної маси активних учасників господарського життя на українських землях визначає наперед рівень продуктивности праці, рівень господарського підготовання в окремих галузях господарського життя; з цим зв'язаний темп розвитку господарства. Розуміється, оскільки українці на різних частинах своєї роз'єднаної території підпадають за силою ріжниці в свойому становищі відмінним культурним впливам, наступають в цьому відношенні певні зміни. Але, не зважаючи на всі ці відмінні впливи, винародовлення не наступає, заховується отже вплив активних учасників господарського процесу - українців - на економічну структуру української національної території.

Українська національна територія підпадає впливам господарської політики різних держав. Проте, не зважаючи на різні відміни в напрямах і завданнях цієї політики, є дещо спільне, що об'єднує господарські заходи всіх держав, між якими розподілено українські землі.Це є політика чужих держав, пристосована до потреб чужих державних організмів. Політичні, економічні і культурні осередки цих держав знаходяться поза межами української національної території. Цілі і завдання їх економічної політики визначаються відповідно до потреб і інтересів головного державного масиву, а не їх українського прикордоння. Оскільки держава своїми різнородними заходами в значній мірі впливає на економічний розвиток країни, ці заходи не мають своєю вихідною точкою господарських потреб українських земель.Оскільки в повоєнні роки скрізь набирає все більшого значіння плянова і реґульована господарка, господарські пляни і заходи щодо реґульовання господарства укладаються так, що господарські інтереси українських земель підпорядковуються потребам основних господарських осередків і районів даної держави. Результатом цього є процес деформації господарського життя українських земель, який є частиною більш загального процесу деформації українського національного життя, зв'язаного з недержавним станом української нації. Очевидно, економічні заходи окремих держав щодо українських земель,в зв'язку з різницями їх політичної структури, з різницями конкретних завдань їхньої економічної політики при спільнос-

ті загальних тенденцій мають одмінний характер і одмінний зміст. Але неминуча наявність цих спільних тенденцій веде до того, що в господарському житті всіх українських земель ми зможемо знайти певні спільні риси і факти - співставлення даних по цілій українській національній території буде чимсь більшим, ніж механічним співставленням цифр.

Сучасне господарське життя кожної окремої країни є результатом впливів не лише тих факторів, що діють в теперішній час. Структура її сучасних господарських відносин зв'язана тісно так само з її історією - політичною, культурною, господарською. Факторами історичного порядку в значній мірі визначаються такі важливі моменти в господарському житті, як наприклад розподіл земельної власности і форми землеволодіння, розміри нагромадження капіталів; господарські звики, господарська психологія сучасних поколінь, активних учасників теперішнього господарського життя, в певній своїй частині звязані з традицією, утвореною на протязі історії; ті стихійні сили, вплив яких позначається в сучасному господарському житті, діють в своїй певній частині під впливом факторів, які зв'язані з далеким минулим. Варт, наприклад, згадати хочби переселенський рух, змагання до зміни місця осідку в шуканнях кращої долі у нашого хлібороба, яке аж до останніх часів відогравало таку поважну ролю в нашому господарському житті; аджеж традиції цього руху сягають до дуже давніх часів, коли переводилась колонізація тих величезних східніх і південних територій, які на протязі віків опанувала наша нація. Спільне історичне минуле українських земель,- бо для всіх їх, незалежно від їх державної приналежности, воно було історією гноблення нації і історією її національного гніту,- не могло не відбитись в певний спосіб на структурі сучасних господарських відносин українських земель; вплив отже факторів історичного порядку так само примушує сподіватись знайти в сучасних господарських відносинах поодиноких українських територій певні вияви спільности.

Чинником, що впливає на своєрідність господарських відносин країни, є природні умови. Підсоння, ґрунт, підземні багацтва, географічне положення країни, кількість і напрям рік - всі ці природні фактори є чинниками, які впливають на своєрідність господарського обличчя тої чи іншої країни. Природні умови українських земель мусять, отже, так само виявити свій вплив на їхні господарські відносини, а відміни в цих умовах аджеж зовсім не покриваються існуючими нині державними кордонами, якими поділено українську національну територію.

Всі ці фактори і впливи, наявність яких ми лише на разі констатуємо і аналізу чинности яких ми дамо в дальшому викладі, ведуть до того, що розгляд економіки українських земель в їх цілому мусить дати позитивні наслідки й привести до встановлення ряду зв'язків і залежностей. Це дозволяє нам прийти до висновку, що спроба трактовання економіки українських земель в їх цілому є не тільки оправданою теоретично; вона обіцяє дати також і позитивні практичні наслідки.

<u>Зміст курсу</u>. Зміст нашої праці визначається тим завданням, яке ми собі ставимо: дати огляд економіки українських земель в її цілому. Виходячи з цього завдання, ми не маємо наміру давати детальний образ господарського життя українських земель в усій його повноті і різнородності, узглядняючи з повною докладністю всі особливості місцевого характеру. Ми ставимо своєю метою виділити лише основні галузі господарської діяльности, які характеризують українське господарське життя, відзначаючи в них передовсім ті риси, які виявляють спільність господарського обличчя цілої української території. Розгляд окремих галузів господарського життя українських земель буде попереджений рядом розділів вступного характеру; в них буде дана спроба аналізи впливу на українське господарське життя тих факторів, про які була мова вище, які ведуть до своєрідности господарського обличчя українських земель.

Як це мусить бути ясно з попереднього, наш виклад буде пристосований до української етнографічної території. Мусимо проте попередити, що таке при-

стосовання буде лише приблизним; воно може бути переведеним лише остільки, оскільки дозволяють його перевести існуючі статистичні матеріяли, в яких українські землі можна виділити лише частинно і неповно.

Р О З Д І Л П Е Р Ш И Й.

ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ І ПРИРОДНИХ УМОВ НА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.

Українська територія. Українська національна територія, господарське життя якої ми хочемо досліджувати, займає простір коло вісьмисот тисяч квадратових кілометрів. Обрахунки розмірів цієї території є різні. Р у д н и ц ь к и й подає її максимальну величину в 1.056.000 км.^{2}, мінімальну в 905.000 км.^{2}; Г е р и н о в и ч максимальну величину її обраховує в розмірі коло одного мільйона кілом.^{2}, мінімальну - 840.000 кіл.^{2}; К у б і й о в и ч - в 938.0 - 760.6 тис. кіл.^{2} На заході українська національна територія трохи переступає за Карпати, на півночі йде приблизно по поріччю Припяти, Десни, Сейма, на південнім заході вона доходить до Прута і нижнього Дунаю, на півдні прилягає до Чорного моря; на південному сході в басейні Кубані досягає Кавказьких гір; найменш означені межі української національної території на сході, де вони губляться серед мішаного населення Донщини і Вороніжчини.

Неусталеність розмірів української національної території є наслідком цілого ряду факторів. Загалом при постійних змінах місця осідку значних мас людности, які є нормальними для сучасних господарських відносин, при відсутности об'єктивного критерія для визначення національної приналежности, встановлення розмірів кожної національної території є дуже складним завданням і в кожному визначенні є елементи умовности. Для визначення розмірів української національної території існують опріч того ще інші труднощі. Низький ступінь національної свідомости в цілому ряді прикордонних районів (напр., Полісся, Холмщина, Підляшшя, Пряшівська Русь) утруднює визначення кордонів між українською і неукраїнською територією; переведення статистичних дослідів, які дають матеріял для цього, чужими для нас чинниками веде до того, що одержувані при них дані не завжди бувають задовольняючими. З другого боку, на наших східніх кордонах, де українська колонізація є справою дуже недавнього минулого, міжнаціональні територіяльні відносини ще не набрали характеру стабільности. Проте, при неясностях, які існують щодо певних прикордонних районів української національної території, основний її масив є визначений цілком ясно і безсумнівно; він заселений і господарськи закріплений за українською нацією на протязі довгих століть; даними і фактами, які торкаються цього масиву, ми будемо користуватись в першу чергу при характеристиці господарського життя українських земель.

Географічне положення. При характеристиці географічного положення українських земель слід виділити слідуючі моменти, які мають вплив не лише на їх господарський, але так само на політичний і культурний розвиток.

Українські землі мають своєю господарською базою Чорне море. До Чорного моря вливаються всі українські ріки, винятком в цьому відношенні є лише невеличка частина українського пограниччя на північному заході зв'язана через Сян і Буг з Балтійською системою. Цей чорноморський напрям українських рік визначає господарське тяжіння українських земель ще на початках їхньої історії. Чорне море є безпосередньо зв'язане з Середземним, складаючи його продовження й частину. Це визначило зв'язок українських земель з краї-

нами середземноморської культури і викликало певні аналогії в господарському розвитку українських земель з іншими середземноморськими країнами. В ранньому середньовіччі на берегах Середземного моря на базі господарських відносин зі Сходом і останків античної культури, в Візантії і Італії, існує більш високо розвинене господарське життя, ніж в інших европейських країнах. Українські землі в той час так само розвивають високо своє господарське життя на основі своїх торговельних і культурних відносин з Візантією та іншими середземноморськими країнами. Україна успішно відбиває напади кочовників - печенігів і половців, які перешкоджають розвитку цих зносин. Українська колонізація досягає до берегів Чорного і Озівського моря. Київ, положений на головній водній артерії України, стає торговельним і культурним осередком, який своїм розвитком перевищує міста Центральної і Західньої Европи. Можливості господарського розвитку середземноморських країн були знижені нападами азіятських народів - турків для Візантії і Італії, татар - для українських земель. Осередки господарського розвитку Европи переміщуються на береги Ляманшу і Північного моря. Українські землі, як і інші середземноморські країни, опиняються в далекому господарському запіллі. Це приводить до господарського занепаду українських земель і концентрації більш розвинених форм господарського життя в їх західній і північній частині, які мають можливість користуватись виходом до Балтійського моря. Більш інтенсивний господарський розвиток українських земель, передовсім розвиток районів, що положені ближче до Чорного моря, розпочинається лише з XIX ст., коли Україна знову здобуває доступ до Чорного моря й коли середземноморські країни знову включаються в европейський і світовий господарський оборот.

Характеристичною рисою географічного положення українських земель є утруднений доступ до них з заходу і півночі, як також відкритий та легкий на півдні і сході. Говоримо про доступ до цих просторів, а не про їх кордони, через те, що в Східній Европі відмежування окремих районів одного від другого має інший характер, ніж в Західній Европі з її різко визначеними і відмежованими ландшафтами. Тут відмежування здійснюється через ширші смуги, які відділяють один район від другого. Найбільш виразно відмежовується Україна від країн Центральної Европи. Її відділюють Карпати. Українська колонізація через те, хоч опанувала і в певній частині перемогла Карпати, але по той бік Карпатів поширилась лише на незначних просторах. На півночі українська територія відмежовується рідко заселеною смугою лісів, болот і багнищ , з мало родючим ґрунтом і мало сприятливими умовами для заселення. Натомість на схід і на південь аж до Чорного моря тягнуться легко доступні відкриті степи, багаті і придатні для хліборобської культури райони. Ця відкритість й доступність української території на схід і на південь відогравала рішаючу ролю в господарському розвитку українських земель. Вона визначила основні напрями української колонізації на південь, південний схід і почасти на схід. Вона сприяла тому, що українська колонізація захопила такі колосальні простори; але вона викликала разом з тим екстенсивність цієї колонізації, завдяки чому процес закріплення українською нацією своїх просторів затягнувся на довгі століття, а може й не закінчився ще до цього часу. Слід відзначити, що процес опанування і загосподарення чорноморських степів розпочався ще за часів київської князівської держави, кілька разів переривався і знову відновлявся. Процес колонізації чорноморських степів, розпочатий за князівських часів, був перерваний нападом татар; він відновився за часів належності України до Князівства Литовського і Речі Посполитої Польської, знову був перерваний за часів руїни і потім відновився у XVIII ст. Теперішня колонізація українських земель чужонаціональним елементом, яка переводиться совітською владою, теперішня боротьба між російською і українською колонізаційною хвилею на Північному Кавказі - це сучасні етапи в процесі закріплення української національної території.

Одкритість і доступність української національної території, будучи з одного боку, факторами, які сприяли поширенню української колонізації, з другого боку, вели до того, що українські простори дуже довго були,- а до пе-

вної міри лишаються і досі,- об'єктом господарської і політичної експансії сусідів. Одкритість їх на сході, з боку Азії, на початках української історії мала своїм наслідком те, що південні українські степи на протязі довгих століть були тим шляхом, що ним переходили до Европи кочові азіятські народи. Пізніше західня частина українських земель до Чорного моря і Дніпра стає об'єктом колоніяльної експансії Польщі, східня - від лінії Дона і Донця - районом російської експансії і поширення російської колонізаційної хвилі, що витворила крайню неясність і заплутаність міжнаціональних відносин на нашому східньому пограниччю. Очевидно, всі ці моменти не могли впливати сприятливо на стабілізацію нашого господарського життя.

Українські землі займають найбільш висунуту на схід частину Европи, через них ідуть найкоротші шляхи, які єднають центральну Европу з Азією; цей факт в господарському житті українських земель за часів київської держави відогравав своє значіння, як посередник між Азією і Европою. Пізніше, з господарським занепадом Сходу і переміщенням господарських центрів Европи на береги Ляманшу і Балтики це значення українських земель стратилось; в літературі підкреслюється окраїнний характер географічного положення України. Для того взаємовідношення осередків світового господарства, що існує тепер, ця "окраїнність" положення України не підлягає сумніву. Само собою, що воно несе за собою певні невигоди. Проте, треба мати на увазі, що осередки світового господарства не є зафіксованими раз на завжди в певних географічних пунктах і районах; в процесі господарського розвитку вони міняють своє положення. Через те сучасний окраїнний характер географічного положення українських земель має умовний характер.

Вище ми підкреслили, що та господарська база, до якої тяжила Україна в силу свого географічного положення (Чорне й Середземне море), в новітній період господарського розвитку Европи перебувала на дуже великому віддаленні від тих осередків, де творились і розвивались нові форми господарського життя. Тепер ми бачимо, що інші обставини, зв'язані з географічним положенням українських земель, вели так само до панування в її господарському житті екстенсивних форм. В результаті цього витворилась та одсталість господарського розвитку, яка складає одну з характеристичних рис економічного стану українських земель.

<u>Природні умови й їх вплив на господарське життя.</u>

Давати образ природних умов українських земель є справа фізичної географії. Не будемо отже втурчатись в її сферу, а обмежимось лише коротким переказом тих даних, що подає фізична географія, оскільки це нам потрібно для аналізи впливів природних умов на господарське життя.

Українські землі складають легко погорблену рівнину, рівень якої над морем підноситься в середньому не вище двохсот метрів. Гірські системи знаходяться лише на пограниччях української національної території, це - Карпати, Кримські і Кавказькі гори; при цьому Кримські і Кавказькі гори знаходяться в тих районах, куди українська колонізація досягла лише в недавній час. Таким чином форми поземелля української території, назагал беручи, досить одноманітні і гірські системи займають лише її незначну частину. Так само малі ріжниці на всіх цих просторах має підсоння. Підсоння в напрямі на схід набирає більш континентальний характер в напрямі на південь середня річна температура підноситься; проте ріжниця в підсонні східніх і західніх, північних і південних районів, назагал кажучи, невелика і зміни кліматичного режиму окремих районів відбуваються дуже повільно й непомітно. Так само незначні ріжниці в кількості опадів на українських землях; загально, північна й західня частина українських земель має більшу кількість опадів, ніж південна і східня, але ці ріжниці не такі значні й переходи між ними так само, як в розмірах річної температури, є дуже невеликі й непомітні. Більшу своєрід-

ність уявляє клімат в гірських районах українських земель, але вони, як ми зазначили, складають лише незначну частину української території.

В зв'язку з рівнинним положенням українських земель річні системи українських земель мало розвинені. Майже всі ріки українських земель не мають більших допливів, мають рівнобіжний напрям і стікають в Чорне і Озівське море; лише в західній частині української території в районі Полісся має місце зближення між чорноморською та балтійською річними системами і існують ріки, які вливаються в Балтійське море. Проте основним типом ріки на українській території є ріка, яка тече з півночі на південь.

В напрямі з півночі на південь міняються так само рослинні смуги українських земель і їх ґрунти. Північну частину української території, приблизно коло однієї п'ятої її частини, займає лісова смуга з лісовими і багнистими ґрунтами. На південь од неї лежить смуга лісостепу, яка щодалі на південь поволі переходить у степ. По межі лісостепової і лісової смуги проходить приблизно межа чорноземних ґрунтів, що займають цілу центральну і південну область української території.

Чорноземні ґрунти, найбільш родючі в Европі, становлять головне багацтво українських земель. Бо щодо підземних багацтв українські землі, хоч й не є бідними, всетаки не відрізняються ані їх різнородністю ані їх зручним положенням. Треба перш за все відмітити, що як центральна, так і західня частина українських земель не посідає тих основних багацтв, на яких творилась сучасна господарська культура - кам'яного вугля і доброї залізної руди. Незначні поклади кам'яного вугля невисокої якости в Галичині і на Волині не могли послужити основою господарського розвитку. Так само не могли послужити підставою для цього розвитку ті низькоякісні залізні руди Полісся і Волині, на яких базувалась українська продукція заліза ще за князівських часів. Поклади кам'яного вугля на українських землях,своїми розмірами. вповні забезпечуючі господарські потреби України, знаходяться на її східніх кордонах (Донецький басейн), в тому районі, який українська колонізація захопила лише в останній час, за який властиво боротьба з російською колонізаційною хвилею провадиться ще й досі. Прикордонне положення Донбасу становить поважну перешкоду для постачання кам'яновугільним паливом віддалених західніх і центральних українських районів. Так само в районі нової української колонізації знаходяться поклади залізної руди (Криворізький район, Керченський півострів), манґану (Нікополь), ртуті (Микитівка). Поклади нафти, того джерела енерґії, яке почало використовуватись з другої половини XIX ст., знаходяться на західньому і східньому пограниччі (Дрогобич, Кубань, Грозний). Таким чином райони найстарішої української колонізації, де почало творитись українське господарське життя, володіють лише мент цінними і другорядними підземними багацтвами (будівельний камінь, глина, тощо). Навіть для забезпечення сіллю,цим предметом першої необхідности, доводилось відбувати подорожі до далекого Криму, бо, коли минути здобич солі місцевого значення в Галичині, українські соляні багатства знаходяться в східніх районах нової колонізації (Славянск, Бахмут).

Природні умови виразно позначились на характері розвитку господарського життя українських земель і його теперішньому стані. Ми вище підкреслили повільність і непомітність змін кліматичних умов на українській території, її зростаюче багатство в напрямі з півночі на південь і наявність зручного сполучення між північними і південними районами,завдяки, з одного боку, загальній рівнинности країни, і, з другого боку, завдяки річним системам, що скеровуються з півночі на південь. Ці обставини впливали на господарський розвиток українських земель в той самий спосіб, як і їх географічне положення, що характеризується відсутністю різко визначених кордонів. Вони сприяли поширенню української колонізації. Українське політичне і господарське життя свого господарського та політичного оформлення почало набувати в західній і північній частині українських земель, в країні порівнюючи бідній і позбавленій більших ресурсів для інтенсивного господарського розвитку. Поруч з цим районом на півдні лежали відкриті незаселені багаті простори, які знаходились

приблизно в тих самих кліматичних умовах. Зусилля людности скерувались в значній мірі не в бік інтенсифікації господарського життя в районах давнішого заселення, а в бік стихійної колонізації нових просторів. В зв'язку з цим розвиток не пішов в тому напрямі, в якому йшов він в Західній Европі - в напрямі розвитку міст й міського ремісництва, яке привело до створення вищих форм господарського життя. Він скерувався в першу чергу в бік екстенсивної хліборобської колонізації степових просторів, в бік опанування степу. В цьому русі на степові простори взяла участь ціла українська людність, за винятком хіба гірських і найбільш віддалених західніх районів. Цей рух привів до екстенсивного господарського опанування нових просторів на півдні і сході, але, разом з тим ослаблюючи господарські можливості населення в районах старої колонізації, він привів до часткових втрат на заході, до дуже пізнього припинення мандрівництва людности й пізньої стабілізації господарського життя.

Наявність вільних земель і їх родючість скерувала господарчу діяльність людности перш за все у бік хліборобства і хліборобської колонізації. Вироблене на протязі поколінь призвичаєння до цього роду господарчої діяльности, трактовання її як основної, привело до того, що відгалуження інших родів господарчої діяльности серед українського населення відбувалось дуже повільно й з великими труднощами. Природні умови вели до вироблення серед мас українського населення передовсім психології трудових звичок хлібороба. Звідси незначний розвиток української міської колонізації, слабий розвиток українських міст і незначна питома вага в них українського міщанства.

Пізня стабілізація українського господарського життя в зв'язку з хліборобськими звичками основних мас української людности, тісно зв'язані з природними умовами українських земель, мали своїм наслідком той факт, що творення нових більш складних форм господарського життя на основі використання господарських можливостей і природних багатств районів нової колонізації відбувалось здебільшого при дуже малій участі мас корінного українського населення. Розуміється, не одні природні умови відогравали тут ролю і мали свій вплив, проте були вони чинником, який діяв в цьому напрямі.

Одноманітність природних умов українських земель, сприяючи поширенню української колонізації, разом з тим була фактором, який привів до значної одноманітности в характері структури основного роду господарської діяльности - сільського господарства. За винятком гірських районів і Полісся, які займають незначну частину української території, в характері сільського господарства скрізь ми знаходимо дуже багато спільних рис, не зважаючи на ті великі простори, які займають українські землі. Тип українського хлібороба та його характер, як також напрям його господарчої діяльности скрізь виявляють дуже багато подібностей. Безумовно, мали вплив на витворення цих подібностей, окрім одноманітностей природних умов, також і стихійні колонізаційні процеси, масові рухи людности, які на протязі століть перемішували українську людність різних районів і сприяли витворенню однакових спільних рис і прикмет. В результаті цих всіх впливів ми й знаходимо так багато спільного в характері основної господарчої діяльности на українських землях, подібно до того, як існують так незначні і так сильно територіяльно обмежені діялектичні ріжниці в мові різних районів українських земель.

Є безсумнівним, що переважаючий хліборобський характер господарчої діяльности населення українських земель при спільності прикмет цієї діяльности мали свій вплив на витворення українського національного характеру, української національної психології. А національний характер і національна психологія є одним із тих чинників, які виявляють свій вплив на характер і зміст господарського життя, відбиваючись на ступені продуктивности праці і ступені придатности до різних галузів господарчої діяльности. Обмежуємось лише констатованням самого цього факту. Вважаємо, що вивчення особливостей національного характеру й національної психології, зокрема вивчення їх для української нації, стоїть на такій початковій стадії, що більш детальне вияснення впливів цих факторів на господарське життя, а ще спеціяльно в зв'язку з природними обставинами, не може бути переведеним.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО ЛЕКЦІЇ ПЕРШОЇ:

1. Якими методами користуємось і які завдання ставимо при вивченні світу з'явищ ?

2. Чому можна вважати, що виділення з'явищ господарського життя в межах національної території приведе до встановлення певних закономірностей?

3. Які межі має українська національна територія і які причини впливали на неусталеність її розміріг ?

4. Як впливало географічне положення українських земель на їх господарський розвиток ?

5. Як впливали на господарський розвиток українських земель їх природні умови ?

---пОп---

Лекція друга.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

ВПЛИВИ НА УКРАЇНСЬКЕ ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ.

Впливи на українське господарське життя держави в минулому.

Не потребує доказів твердження, що сучасне господарське життя і його структура є рівнодіюча впливів не лише тих факторів, що виникають в процесі сучасного розвитку, але також і тих, які є наслідком його попередніх етапів. Сучасний уклад господарських відносин визначається не лише обставинами теперішнього моменту, але й історією.

Детальну аналізу зв'язків сучасних форм господарського життя з його минулим переводить історія господарського побуту і ми не маємо на увазі включати в наш курс тих проблем, які належать до цієї дисципліни. Одзначимо лише найбільш загальні фактори історичного порядку, які мали і мають вплив на уклад господарських відносин на українських землях в їх цілому.

Історія українського народу це - в своїй більшій частині історія народу, позбавленого власної державности. Після упадку Київської і Галицько-Волинської держави в XIII і XIУ ст.ст. українська держава була відновлена лише на короткий час за часів козацьких в ХУII ст. і ще на короткий час за нашої пам'яти в 1917 - 1920 р.р. Позатим історія українського народу це - історія народу без держави, історія народу, який витрачає свою енергію на відбудову власної держави і у якого чужі чинники нищать всі прояви, що характеризують відокремлене державне життя. Ці властивості історії українського народу не могли залишитись без впливу на господарському розвитку українських земель і на сучасному укладі їх економічного життя.

Державний чинник відогравав і відограє в господарському житті поважну ролю. Господарське життя є процес взаємочинности різних соціяльних груп, з яких кожна в господарстві відограє ролю; певні групи виступають, як організатори господарства, другі, як фізичні виконавці трудових завдань, роля третіх виявляється в їх значінні в нагромадженні національного багатства, в їх значінні в стьоренні ринку для вироблених продуктів. Не будемо спинятись над тим, які з цих груп відограють більш позитивну, а які менш позитивну чи може й неґативну ролю для господарського розвитку нації; наразі нам важно констатувати, що кожний нормальний процес господарського розвитку досі поля-

гав і полягає в взаємочинности різних соціяльних груп. Держава своєю політикою в значній мірі може спричинюватись до певних змін у взаємовідношеннях окремих соціяльних груп, піддержуючи і допомагаючи одним з них, утруднюючи чи перешкоджаючи розвитку других. Відсутність власної державности відбилась на взаємовідношеннях окремих соціяльних груп серед української нації в той спосіб, що українська нація майже цілком стратила ті групи, які займають командуюче і організуюче значіння в народньому господарстві. Приєднуючи українські території, чужа державна влада в цілях закріплення свого панування звертала насамперед увагу на ті групи, які виконували серед нації функції організуючого і командуючого значіння, і змагалась підпорядкувати їх своїм впливам, чи заступити їх, оскільки це не вдавалось, групами з пануючої нації. Після приєднання українських земель до Польщі відбувається процес перетворення групи великої земельної власности, яка в тодішніх умовах відогравала керуюче значіння в господарському житті, в польську. Такий самий процес має місце в ХУІІ і ХУІІІ ст.ст. після приєднання Лівобережжя до Росії, коли українську землевласницьку верству обертають в російську. І тут і там польська і російська влади вживають найбільш різноманітних засобів для осягнення своєї цілі; поруч з заходами для переведення культурної асиміляції, не бракує випадків використовування примусу і репресій; зі змаганнями до денаціоналізації української землевласницької верстви поєднані змагання до насадження на українських землях землевласництва, репрезентуючого державну націю. Рівнобіжно з заходами, що мали на увазі ліквідувати українську велику земельну власність, провадиться політика, що скерована на знищення значіння українських міщанських і купецьких груп по містах. За часів перебування українських земель під Польщею можна зареґіструвати цілий ряд заходів, скерованих до обмеження прав українського міщанства і купецтва; в цих заходах, відповідно до характеру тої епохи, національний момент був заступлений моментом релігійним; українське міщанство і купецтво опинялось в результаті цієї політики в несприятливому становищі в справі оподаткування, в справі обняття цехових посад, в справі доступу нових елементів до свого складу; всі ці утруднення й перешкоди мали з одного боку своїм завданням привести до денаціоналізації українських міських груп, а з другого боку - обмежити приплив сюди нових елементів. Подібний образ ми бачимо також і на Лівобережжі після його приєднання до Росії, коли в результаті заходів скерувати українську торговлю, замість Данціґу, в новоздобуті балтійські і біломорські порти українська торговля і українське купецтво опинилось в дуже несприятливому становищі; слід додати, що ця політика провадилась рівнобіжно з заходами скерованими безпосередньо на обмеження прав українського купецтва і поставлення в упривілейоване становище російського купецтва. Результатом цих всіх заходів і цієї всієї політики на тлі тих тенденцій економічного розвитку, які творились природніми умовами й географічним положенням українських земель, була деформація соціяльної структури української нації. Питомий тягар упривілейованих і організуючих народнє господарство соціяльних груп в українській нації став дуже низьким; оскільки вони заховались, вони розпоряджали обмеженими господарськими силами і можливостями. В зв'язку з цим той процес стихійного поширення української колонізації, що про нього ми згадували вище і який був характеристичною прикметою нашого господарського розвитку, відбувався головним чином при активній участі нижчих соціяльних верств, економічно малосилих і з обмеженим господарським досвідом. Це є одна з причин, які вели до того, що господарське опанування територій зайнятих українською нацією набрало такого затяжного характеру. З другого боку, в результаті цієї політики маємо одставання і запізнення в господарському розвитку районів давнішої української колонізації. Несприятлива атмосфера внутрішньої національної боротьби була перешкодою для витворення вищих складніших форм господарського життя. Українські землі, які за часів київської і волинсько-галицької держави були тереном високо розвиненого, як на тодішні обставини, господарського життя, опинились в становищі господарсько одсталої і занедбаної країни.

Коли в Західній Европі почав оформлюватись той господарський устрій, який є за наших часів пануючим і якому звичайно дають назву капіталістичного ладу, українські землі до цього переходу на вищий господарський ступінь були мало підготовлені. Вони були селянською і сільсько-господарською країною par exellence . Міське життя було розвинено в мінімальних розмірах. Вищі соціяльні групи в своїй переважаючій частині були неукраїнські. Процеси нагромадження капіталів (вони природньо концентрувались в першу чергу серед горішніх соціяльних груп), оскільки вони відбувались на наших землях,лише в малій мірі обслуговували потреби краєвого господарства в силу малої зв'язаности з українськими землями тих, які переводили це нагромадження. Тимто утворилась за часів сучасного етапу господарського розвитку, який на українських землях датується приблизно з другої четвертини XIX століття, така ситуація, що ті групи населення, які були репрезентантами і співучасниками творення нових капіталістичних господарських форм, в своїй значній частині складалися з неукраїнських елементів. В розвитку капіталістичного ладу на українських землях відогравав велику ролю чужий, неукраїнський капітал, чужі промисловці, чужі технічні сили, а навіть чуже робітництво. Маси корінного українського населення втягались в коловорот капіталістичного господарства лише пізніше, при чому роля його ввесь час лишалась і лишається підрядною. Основні галузі української промисловости, які творять головну підставу українського народнього господарства, створені і провадяться при мінімальній участі українського елементу. В 1913 році 79% чавуна, який витоплювався металюргійними заводами Степової України, цього головного осередку української металюргії, припадало на ті підприємства, які були фінансовані французьким капіталом. Здобич камяного вугілля в Донбасі перед війною в підприємствах, фінансованих французьким капіталом,складала 50.9 % загальної здобичі кам'яного вугілля в Донбасі. Поруч з французьким капіталом в здобуванні нашої металюргійної і кам'яновугільної промисловости брав значну участь також бельгійський капітал, потім йшов німецький і англійський. Відповідно до значної ролі чужого капіталу велику ролю відогравав в організації металюргійної промисловости чужинецький технічний персонал. Так само серед робітництва, спеціяльно кваліфікованого, в українській металюргії і кам'яновугільній промисловості Степової України український елемент був і досі лишається лише меншістю. Такий самий маркантний приклад організації промисловости за допомогою чужих капіталів, чужих технічних сил і чужого робітництва уявляє нафтова промисловість Галичини. Господарська одсталість і непідготовленність місцевого українського населення виявились найкраще в тому факті, що воно попродавало за безцінь земельні ділянки, де були нафтоносні джерела, й таким чином вповні позбавилось можливости використовування тих природних багатств, які посідали їхні землі. Лише в одній цукроварській промисловості на протязі її розвитку можна зареєструвати кілька випадків, коли український капітал і українська ініціятива відогравали поважнішу ролю (фірми Яхно і Семеренко, Терещенко). Проте й тут основне значіння і вплив мали капітали неукраїнські

Наслідком цих обставин свого розвитку капіталізм на українських землях набрав виразно колоніяльного характеру. Українські природні багатства, українські господарські можливості використовувались в першу чергу капіталом неукраїнським і некраєвим. Зиск з промислових підприємств в своїй переважній частині діставався до рук, не зв'язаних з краєм та його населенням. Організаційне і технічне керування промисловістю на українських землях спочивало передовсім в чужих руках. Українське населення було одсунуто на запільні позиції в українському господарському житті, репрезентуючи головним чином більш одсталі і другорядні виробництва, гірш оплачувані і менш кваліфіковані професії. За українською більшістю лишилось в першу чергу сільське господарство, кустарні промисли, в певній частині галузі промисловости по обробленні тваринних і сільсько-господарських продуктів. Натомість такі галузі, які були тісніше зв'язані з світовим господарством, які визначали ролю країни в ньому - промисловість нафтова, кам'яновугільна, металюргійна, залізорудна - всі вони були майже поза впливами і контролем корінного населення

наших земель.

Треба зазначити, що ті відносини, які уклались в українському господарському житті в капіталістичний період, були наслідком не лише тих причин, які витворені були умовами попереднього розвитку, але й тих, які діяли і діють в теперішній час. За часів капіталізму зросли й стали більш різноманітними можливості впливів держави на господарське життя. Будівництво залізниць, уреґульовання водних шляхів, організація кредиту і банківництва, організація професійної і загальної освіти, митна політика держави, її еміґраційна і іміґраційна політика, її аґрарна політика - всі ці заходи державної політики поруч з цілим рядом інших засобів давали державі можливості бути поважним чинником в розвитку господарського життя. Ці свої можливості і впливи влада тих держав, до яких належали українські землі, не завжди використовувала відповідно до їх потреб. Ці потреби обслуговувались остільки, оскільки відповідали інтереси державного цілого; коли ж вони мали свій своєрідний характер, тим паче, коли вони були суперечні і протилежні інтересам державного цілого, до якого належали українські землі, їх лишали занедбаними і необслуженими. Галичина в Австрії займала прикордонне окраїнне становище, віддалене від тих осередків, де концентрувалось промислове життя держави; в інтереси австрійської держави не могло входити упромисловлення країни. І дійсно, центральна влада на індустріялізацію Галичини, яка відповідала інтересам цієї країни з її колосальною кількістю невикористаних робочих рук, приділювала мінімальну увагу. Галичина залишилась найменш зіндустріялізованим районом Австрії. Так само було в тій частині українських земель, яка належала до російської імперії. Провадився цілий ряд заходів державної російської політики, які з погляду потреб українських земель були зайвими чи навіть шкідливими. Спеціяльне протеґування балтійських портів, в розвитку яких була заінтересована російська влада в цілях забезпечення потреб корінних російських районів, програма залізничного будівництва, заходи в обсягу митної і податкової політики - все це в несприятливий спосіб відбивалося на економічному розвитку українських земель. В зв'язку з цим творились обставини, які сприяли захованню колоніяльного характеру розвитку капіталізму на українських землях.

Державна політика і українське господарське життя в повоєнному періоді.

Після невдачі визвольних змагань української нації, скерованих до відбудови української державности, прийшло до нового перерозподілу української території. Українські землі опинились в складі чотирьох держав з дуже відмінним соціяльним і політичним устроєм - з одного боку СССР, з другого боку Польща, Чехословаччина і Румунія. В зв'язку з цим перерозподілом українських земель певна частина їх опинилась в складі нових державних організмів, які в своїй економічній політиці почали виконувати програму розвитку своїх економічних і політичних осередків і відповідно до цього впливати на господарське життя своїх українських територій. Повоєнний період характеризується значним збільшенням впливів держави на господарське життя. Замість вільного, нев'язаного господарства довоєнних часів, яке занадто мало підлягало впливу держави, твориться в'язане, реґульоване державою господарство. До свого логічного завершення система реґульованого господарства доходить в системі плянового господарства, яка існує в СССР і яка базується на повному підпорядкованню всіх господарських функцій плянам, встановленим органами державної влади. Для господарського розвитку українських земель в цих нових повоєнних обставинах рішаюче значіння має той факт, що як система реґульовання господарства, так і совітська система його плянування базується на потребах і інтересах того державного цілого, до якого належить дана українська територія, при чому її інтереси і потреби підпорядковуються вимогам державної рації.

В найбільш несприятливому відношенні опинились українські землі, що

лежать в межах СССР. Всестороннє підпорядкування всієї господарської діяльности директивам і вказівкам державних установ привело до того, що всі господарські ресурси і можливості українських земель використовуються відповідно до загально-союзних потреб. Пляни, які переводять загально-союзні державні установи, вимагають колосального напруження всіх господарських сил країни і її населення. В зв'язку з цим використання господарських ресурсів країни для потреб і в інтересах загально-союзного цілого переводиться з максимальною інтенсивністю, підриваючи її витворчі сили. Результати цієї політики для українських земель катастрофальні. В галузі сільського господарства заходи совітської плянової політики привели до хронічного голодування людности на протязі останніх років, до припинення її природнього приросту і до спроб колонізації тих просторів, де знищено українську людність чужим елементом. Щодо промисловости ця політика дала однобічний розвиток тих галузей промисловости і тих районів, в яких була потреба з погляду загально-союзних інтересів. Провадилась швидка розбудова кам'яновугільної промисловости Донбасу і металюрґії в Степовій Україні, при занедбанні потреб Правобережжя та Лівобережжя і галузів промисловости, що виробляють предмети широкого споживання. Проте в останні роки починає виявлятись все виразніше тенденція іґнорування потреби промисловости Донбасу і Степової України, бо на перший плян починають висувати інтереси металюрґії і кам'яновугільної промисловости на Уралі і Кузбасі. Керування господарством країни переводиться при повному усуненню впливу місцевих і краєвих чинників, на які покладається завдання лише безкритичного і безапеляційного виконання вказівок і інструкцій московського центру. Коштом виснаження витворчих сил українських земель влада СССР переводить господарське освоєння і розбудову своїх північних і східніх територій. Факти з обсягу господарської політики СССР дають виразні і яскраві приклади того, що може дати і до чого може привести система реґульованого господарства для нації, яка позбавлена власної державности.

-----ппОпп-----

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТИ ДО ЛЕКЦІЇ ДРУГОЇ:

1. Як впливала державна політика на господарський розвиток українських земель ?

2. Яких змін вона зазнала в повоєнний період ?

---пОп---

Лекція третя.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ЙОГО ГОСПОДАРСЬКА РОЛЯ І ЗНАЧІННЯ.

Господарська роля і значіння людности.

Ознайомлення з сучасними господарськими відносинами на українських землях ми почнемо з характеристики відносин, що визначають сучасний стан їх заселення. Людність кожної країни є тим активним чинником, який на ґрунті наявних природних умов і на основі нагромаджених всередині країни і притягнених зовні капіталів витворює конкретну структуру існуючих в ній в даний період господарських відносин. Людність країни визначає той запас робочих сил, яким вона розпоряджає; її поділ по окремих національних групах, по статях, її населення в міських і сільських осередках,

її ступінь культурности, найбільше елементарним мірилом для якої є поширення письменности,- всі ці матеріяли і дані дають уявлення про ті конкретні продукційні можливості, якими розпоряджає країна, що посідає даний запас робочих сил. Для вияснення відносин, якими характеризується стан господарства, є важним встановити якнайповнішу якісну характеристику запасу людської робочої сили, що їх має країна. Конкретне господарське життя кожної окремої країни твориться не абстрактним робітником і організується не абстрактним капіталістом; творцями і співучасниками його виступають ті конкретні робітники і продуценти, які живуть в тій країні. З того часу, як наука про народнє господарство почала присвячувати більшу увагу вивченню конкретних господарських відносин по окремих країнах, все виразніше почали з'ясовуватися ті ріжниці, які існують в ступені продукційности праці, в розвитку господарської підприємливости і ініціятиви між різними групами населення і ті численні фактори, від яких вони залежать. На ступінь продукційности праці, на розвиток господарської підприємливости і ініціятиви поміж іншими чинниками впливає приналежність населення до різних національних груп, ступінь його культурности; міські і сільські мешканці виявляють різну придатність і пристосованість в різних галузях господарської діяльности; так само різний господарський ефект дає в різних галузях господарчої діяльности мужеська і жіноча праця. Через те для вияснення тих продукційних можливостей, якими розпоряджає народнє господарство українських земель, необхідно ознайомитись з основними даними, які торкаються їх населення.

Населення українських земель.

З початку ми подамо ряд цифрових даних, які характеризують стан людности на українських землях. На українських землях в межах Польської держави стан людности згідно з даними перепису 30. IX. 1921. був такий:(таблицю див. на стор. 16).

Стан населення на українських землях в межах Чехословаччини згідно з даними перепису 15 лютого 1921 року був такий:

Підкарпатська Русь: всього людности 606.568, густота населення на 1 кв. кілом. - 48.

	Серед загалу населення було:	В громадах з населенням понад 20.000 душ чехосл. гром. 39.973.
"Руських" (росіян, українців, карп.-русів). . . .	372.884 - 62.2 %	7.743 - 19.4 %
Мадярів	102.144 - 17.0 %	12.576 - 31.5 %
Жидів	80.059 - 13.3 %	12.132 - 30.7 %
Чехословаків	19.737 - 3.3 %	6.503 - 16.3 %

% неумівчих читати і писати серед осіб старших 6 років - 50.03 %

На 100 самодіяльних занято:

в сільському господарстві	66.5	в транспорті	2.1
в промислі і ремісництві	1[illegible].6	в громад. службі і вільн.проф.	3.5
в торговлі і банківництві	3.8	в дом. службі і поден. праці	1.9

Стан населення українських земель в межах СССР згідно з даними перепису 17 грудня 1926 року був такий:

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В МЕЖАХ ПОЛЬЩІ.

	Воєвідства	Всього людности	В тому числі по містах	Густота на 1 кв. кілом.	Відсоток самодіяльної людности, занятої: сільськ. госп.	гірн. і пром.	торг. і асекур.	комун. і трансп.	публ. служ. і вільн. проф.	домашня служба і особ. обслуг
I.	Поліське	881.005	150.260	20.8	88.7	3.6	2.1	1.3	1.3	0.7
II.	Волинське	1.427.907	203.766	47.5	88.6	3.9	3.0	0.6	1.4	0.8
III.	Львівське	2.718.014	606.024	100.6	79.7	6.0	3.7	1.5	2.5	1.9
IУ.	Станиславівське	1.339.191	247.648	72.9	85.7	4.4	2.4	1.3	1.6	1.0
У.	Тернопільське	1.428.520	204.881	88.0	88.4	3.4	2.4	0.6	1.5	0.8

	Вся людність по віроісповіданням: Греко-кат. (Для Вол. і Поліс. воєвід. правосл.)	Римо-катол.	Мойсеєв.	Міська людність по віроісповіданням: Греко-кат. (для Вол. і Поліс. воєвід. правосл.)	Римо-кат.	Мойсеєв.	Серед людности старше 10 р.-% уміюч. читати. Вся людність	Міська	Сільська	Серед людности старше 10р.-% анальфабетів. Гр.-кат. (для Вол. і Поліс. воєвід. правосл.)	Рим.-кат.	Мойсеєв.
I.	697.373 в % 79.2	68.805 7.8	110.639 12.6	48.774	21.149	79.925	28.9	61.7	21.0	80.8	33.9	35.5
II.	1.066.842 в % 74.2	166.512 11.6	164.740 11.5	57.355	24.416	119.193	31.1	61.3	26.0	77.4	45.3	41.8
III.	1.126.207 в % 41.4	1.264.162 46.5	313.206 11.5	93.714	285.523	222.197	64.1	83.3	58.4	44.7	19.1	16.6
IУ.	996.306 в % 74.3	195.706 14.3	145.226 10.6	79.760	68.450	95.392	45.4	73.1	39.0	55.6	20.9	18.0
У.	847.907 в % 59.4	447.810 31.3	128.965 9.0	56.190	66.353	81.909	53.0	71.8	49.7	45.5	30.7	18.1

	Всього населення	В тому числі міського	Густота на 1 кв.км.
Полісся	2.959.441	428.982	54.4
Правобережжя	8.997.757	1.450.094	87.6
Лівобережжя	7.066.909	1.117.242	74.4
С т е п	9.995.640	2.377.235	50.1
У С С Р	29.019.747	5.373.553	64.3

По національності і письменності людність УССР поділялась так:

	На 100 душ населення припадало :				
	Ціла людність	Міська	Сільська	Письмен. чоловік.	Письмен. жінок.
Українців	80.1	47.3	87.5	56.0	27.7
Росіян	9.2	25.1	5.5	66.1	44.7
Жидів	5.4	22.7	1.5	73.8	66.6
Поляків	1.6	1.8	1.6	54.0	42.5

<u>За галузями праці населення розподілялось так</u>:

Сільське господарство . . . . 80.6 %
фабр. - зав. промисловість 5.4 %
куст. - ремісн. промисловість 3.7 %
будівництво 0.5
Залізничний транспорт . 1.9 %
Торгівля . . . . . 2.3 %
Установи . . . . . 2.6 %

За соціяльним станом населення УССР розподілялось так (в %%):

	Українці	Росіяне	Жиди
Робітники	54.6	29.2	8.7
Службовці	51.7	25.0	16.9
Особи вільних професій.	47.9	15.2	30.4
Господарі з наймитами	75.6	5.7	10.4
Господарі, що працюють лише з членами родини	88.6	4.9	1.3
Одиниці	56.7	10.7	26.7
Помічні члени родини господ. . .	89.1	5.2	0.6

Ряд даних наведених нами охоплює українську національну територію лише частинно; бракує цілком даних по украннських землях в межах Румунії; не узгляднено в межах ЧСР українських земель, що одійшли до Словаччини, в межах Польщі українських частин Люблинського, Краківського і Білостоцького воєвідств, в межаз СССР українських земель, що належать до РСФСР. Натомість в звязку з існуючим територіяльним поділом в територію Львівського воєвідства увіходять кілька повітів польських, а в територію Поліського воєвідства кілька повітів білоруських. Проте наші дані, яких би невистачало, коли б мали на увазі зробити повний підрахунок кількости людности українських зе-

мель, можуть задовольнити , якщо ми хочемо ознайомитись з відносинами розселення людности і її структурою. Приступимо отже до аналізу цифр, наведених вище.

Перше, що звертає увагу при ознайомленні з даними про стан населення, це - незначна кількість міського населення, незначний розвиток міст на українських землях. Коли ми беремо дані про розподіл населення між містом і селом для головних европейських держав, ми маємо такі дані:

		% міськ. насел.	% сільськ.насел.
Німеччина	(1920)	62.9	37.1
Анґлія і Уелс	(1920)	78.0	22.0
Франція	(1920)	46.7	53.3
Данія	(1920)	40.6	59.4

Коли порівняємо з цими даними, дані про кількість міського населення по українських землях - то це порівняння - хоч і не буде воно цілком точним, бо поняття міста в статистиці держав є відмінним - все таки воно буде дуже показним. Згідно з наведеними вище цифровими даними по УССР відсоток міського населення складає 15.0, в Поліському воєводстві - 17.0, Волинському - 14.2, Львівському - 22.3, Станиславівському 18.5, Тернопільському - 14.3, на Підкарпатті в містах, що мають більше 20.000 людности живе 4.7 % всієї людности. Українські землі таким чином уявляють терен заселений сільською людністю і позбавлений більшої кількости міських осередків; ця властивість виразно виділяє наші землі поміж другими европейськими країнами.

Маючи на увазі цю властивість розподілу населення на українських землях, треба оцінювати дані про густоту населення. Наведемо дані про густоту населення де-яких европейських держав:

		Мешканців на 1 кв. кілом.
Німеччина	(1919)	126.80
Анґлія і Уелс	(1921)	250.85
Франція	(1912)	71.16
Данія	(1921)	75.97

Коли порівняти ці дані з наведеними вище цифрами про густоту населення окремих українських районів, здавалось :, треба було б. зробити висновок про меншу густоту населення на українських землях. Проте цей висновок був би неоправданий. Західньо - европейські держави, дані по яких ми навели, і українські землі - райони цілком відмінної господарської структури. В них без порівняння більший відсоток міського населення, що є причиною тіснішого розміщення, т.т. вищого коефіцієнта гущавини ; при концентрації по міських осередках значних мас населення гущавина сільського населення в багатьох з них є нижча ніж на українських землях. На українських землях на селі і в сільському господарстві зосереджена така кількість людности, як ні в одній европейській країні. При таких відносинах і при такій господарській структурі гущавина населення майже всіх українських земель є надмірною. Українські землі при існуючих господарських відносинах не можуть приняти нових мас населення, не можуть бути колонізаційним тереном. Навпаки з українських земель від давнього часу йшла значна еміґраційна хвиля,-наслідок аґрарного перенаселення, яке не могло бути розв'язано в межах країни в зв'язку з дуже слабими темпами розвитку промисловости.

Навіть в тих українських районах, де ми зустрічаємось з нижчою від інших частин українських земель гущавиною населення, вона пояснюється існуючими там для розвитку сільського господарства природніми обставинами; там

також не може бути мови про можливість нової хліборобської кольонізації. Найменш заселеними районами українських земель є Поліське воєвідство з гущавиною людности 20.8 душ на 1 кв. кілом. Волинське воєвідство з 47.5 душ на 1 кв. кілом. і Підкарпатська Русь з 48 душ на 1 кв. кілом. Порівняємо забезпеченність сільсько-господарського населення в цих районах орною землею з забезпеченністю його в Чехії, яку колонізаційним хліборобським районом ніхто робити не збірається. Одержимо такі цифри:

		Рільної землі в тис. гект.	Хліборобського населення в тисячах:	На 1 душу гект. рільн. землі:
Чехія	(1921)	2.463	1.896	1.3
Підкарпаття	(1921)	219	379	0.6
Полісся	(1921)	634	730	0.8
Волинь	(1921)	1.183	1.234	0.9

Ці цифри не цілком точні, бо для Полісся і Волині, як хліборобську л людність ми взяли всю сільську людність, але, коли прийняти до уваги, що серед всієї людности сільським господарством на Волині і Поліссі занято більш, як 88 % і що серед сільської людности цей відсоток природньо значно вищий, а з другого боку, що певний відсоток занятий сільським господарством серед міської людности, допущена нами помилка не може вплинути більш значно на остаточні висновки. А ці висновки вказують, що той варстат праці, яким розпоряджає наявне хліборобське населення в найменш заселених українських районах, є без порівняння менший, ніж в такій індустріялізованій країні, як Чехія, де є можливість широкого відпливу сільського населення до міст.

Єдиним районом українських земель, про який можна говорити, що в ньому існують потенціяльні можливості для зросту гущавини населення це - Степ. Цей район, посідаючи найбільше на Україні земельне забезпечення (в 1926 році 1.8 гект. на 1 душу сільської людности), має поруч з тим найбільший на Україні відсоток міської людности (23.8 %), яка - що дуже важно - на протязі вже кількох десятиліть виявляє тенденцію до інтенсивного зросту. Проте і там, як і в усіх українських землях, що увіходять до складу УССР, в зв'язку з тою дезорганізацією господарського життя, яка наступила в наслідок політики совітської влади, можливості зросту людности припинились і на протязі останніх років має місце взагалі припинення приросту населення. Через те всі українські землі треба вважати тереном, який при наявних господарських умовах має максимально можливу гущавину населення; зріст її стане можливим лише при радикальній перебудові господарської структури українських земель, при розвитку промисловости і міського життя, при інтенсифікації сільського господарства, зв'язаній з піднесенням вмістимости внутрішнього українського ринку.

Симптомом того, що українські землі при сучасній господарській структурі мають надмірну гущавину населення є той факт, що українські землі аж до останніх часів, коли можливості еміґрації знизились до minimum'а, були тим тереном, який постачав велике число еміґрантів. З Галичини, Підкарпаття, почасти Правобережжя значні кількості еміґрантів скеровувались за океан в Північну і Південну Америку. З Лівобережжя, як і загалом в усіх земель, що увіходять до складу СССР, в тому числі частково також і зі Степу еміґраційна хвиля йшла на Сибір, Туркестан і Далекий Схід. З УССР в роках 1901 - 10 середнє число переселеннів за Урал складало річно 119.746; переселенців було 4.84 на 1000 душ населення. На Підкарпатті в 1910 році на 598 тис. людности припадало до 29 тис. людей, які осіли на чужині. Лише сезонова еміґрація до Німеччини з українських земель Австрії в 1913 - 14 році складала 114 тис. душ. Є проте характеристичним, що при наявности значного еміґраційного руху з українських земель, наші землі в той же час є тереном досить зна-

чної іміґрації. При наявности значної, в першу чергу, хліборобської еміґрації окремі українські райони являються тереном, що притягає промислову іміґрацію - промислових робітників, техніків, тощо. Такими районами на українських землях в першу чергу є Донбас і Бориславський нафтовий район.

Характеристичною особливістю в стані людности на українських землях є та ріжниця в національному складі міської і сільської людности, яка існує на цілому етнографічному українському просторі. Сільська людність, на загал беручи, скрізь є українська. Домішка чужонаціональної хліборобської колонізації є незначна. Більших розмірів вона досягає на Галицькому Поділлі (польська колонізація) і в де-яких частинах Волині (чеська, німецька, польська) і Степу (російська, німецька). Проте ця чужа домішка не порушує переважаючої одноманітної української більшости серед сільської людности на цілому просторі українських земель. Цілком інакше виглядає справа з містами Місто на українській території по свойому національному складу неукраїнське. Українська людність є в меншости; скрізь в них сильно заступлена жидівська національна група, яка пристосовуючись до мови тої нації, яка на даній частині українських земель є державною нацією, надає українським містами те національне обличчя, яке відповідає їх державній приналежності. В Галичині воно є польське, в межах СССР - російське. Українські міста північно-західніх земель, які раніше мали російське обличчя, тепер міняють його на польське, так само, як міста Підкарпаття перестають бути мадярськими і набувають поволі чеського вигляду, а міста Буковини стають зовні румунськими. Жидівська національна група,значно репрезентована в українських містах західньої частини наших земель,в напрямі на схід й південь свій питомий тягар поволі зменшує. В містах Лівобережжя і Степу кількість жидів по містах є незначною; міста отже в районах новішої української колонізації мають значно менше жидівського населення, ніж міста в районі давнішого українського заселення. Друга національна група,заступлена в українських містах,визначається державною приналежністю даного району. Це - росіяне в межах СССР, поляки в межах Польщі, мадяре на Підкарпаттю, при чому там стан посідання цієї групи тепер що раз зменшується і її місце заступають чехи. Українська національна група в містах є меншістю; більшість українці творять в окремих дрібніших міських осередках, головним чином положених в східній і південній частині української території. Так, за переписом 1926 року українці творили більшість в міських оселях таких округ: Конотопська (76.3 %), Чернігівська (54.6 %), Білоцерківська (59.3 %), Гуманська (50.8 %), Шевченківська (64.6%) Ізюмська (77.0 %), Купянська (86.4 %), Лубенська (72.5 %), Ніжинська (80.1%) Полтавська (75.5 %), Прилуцька (63.9 %), Роменська (65.2 %), Сумська (87.5%) Харківська (50.1 %),Елизаветградська (60.6 %), Старобільська (86.5 %). Оскільки міста відограють ролю промислових, торговельних і культурних осередків, мають вони, не зважаючи на свій малий питомий тягар на українських землях, значіння денаціоналізуючого фактора чималої ваги.

Розгляд даних про ступінь культурности населення українських земель, оскільки вона визначається таким мірилом, як письменність населення, приводить до висновків подвійного характеру. Наведені вище дані вказують на загальний низький рівень культурности населення українських земель. З другого боку вони стверджують, що українська національна група по рівню своєї культурности стоїть нижче від всіх національних груп, які замешкують наші землі. Анальфабетизм в західньо-европейських країнах є вимираючим, майже неіснуючим з'явищем. Серед українців число анальфабетів складає коло половини цілої нації.

Очевидно, цей низький ступінь культурности українського населення веде за собою його концентрацію в тих галузях господарської діяльности,в яких найбільше панує традиція, які не вимагають спеціяльної підготовки і виучки. При чисельній перевазі української людности над усіма національними групами на українських землях,це веде до колосальної переваги сільського господарства над усіма іншими галузями господарської діяльности навіть в тих районах, де для того існують мало сприятливі природні обставини (Підкарпаття). Розмі-

ри поширення сільського господарства, як основного роду господарської діяльности на українських землях, не знаходять собі аналогії майже ні в одній европейській країні за винятком Болгарії, Литви, Латвії і Естонії. Наведемо для порівняння з наведеними вище даними по окремих українських землям дані по ряду европейських країн:

	Процент самодіяльної людности, занятої в сільському господар.
Велика Брітанія і Ірландія . . . . . (1920)	12.0
Німеччина . . . . . .(1920)	31.6
Франція . . . . . .(1911)	40.7
Італія . . . . . .(1911)	55.5
Чехословаччина . . . .(1921)	35.5
Угорщина. . . . . .(1910)	64.1
Болгарія . . . . . .(1910)	81.6
Литва, Латвія, Естонія . . . . . .(1920-21)	81.0
Сполучені Штати П.А. (1920)	33.2
Британська Індія . . .	71.4

Ми бачимо, що відносини в справі поширення сільського господарства на українських землях більш відповідають відносинам в Британській Індії, ніж відносинам в більшости західньо-европейських країн. При величезній перевазі сільського господарства всі інші галузі господарської діяльности серед занять людности українських земель відограють підрядне значіння. В наведених нами даних розподіл занять людности подано для цілої людности без поділу її на національні групи. Не може проте бути сумніву, що українська національна група на цілому просторі дає ще більший від загального відсоток занятих в сільському господарстві і ще менший відсоток для занятих в усіх інших галузях господарської діяльности. Такі галузі господарської діяльности, як промисловість, торгівля тощо зосереджуються в першу чергу по містах; коли не українці складають незначний відсоток міського населення, природньо, що ці переважно міські галузі господарської діяльности серед них є поширені в менших розмірах, ніж серед інших національних груп. Українська людність складає серед населення українських земель ту групу, серед якої сільське господарство є галуззю господарської діяльности найбільш пануючою, найбільш поширеною.

З наведених вище даних про нижчий ступінь культурности українського населення в порівнянні з іншими національними групами, про переважну концентрацію українського населення по селах, про перевагу серед нього, як основного роду господарської діяльности, сільського господарства, можна зробити висновки про соціяльний склад української людности. Нижчий культурний рівень української людности означає, що вона в своїй переважаючій частині належить до нижчих соціяльних верств. Оскільки вищі соціяльні верстви за теперішніх господарських умов концентруються по міських осередках, про це саме говорить той факт, що українці мають такий незначний відсоток міського населення. Так само це стверджує і те, що українці в своїй основній масі заняті сільським господарством, тою галуззю господарської діяльности, де панує дрібне виробництво, яке забезпечує задоволення хіба найбільш елементарних життьових потреб. Статистичне ствердження факту приналежности основних мас української людности до нижчих, неупривілейованих соціяльних груп, ми маємо лише в наве-

дених вище даних про соціяльний стан населення УССР. Ці дані дають відомості для тої частини українських земель, де існувчі перед тим відносини між окремими соціяльними групами, які й досі заховуються в інших українських областях, були порушені совітськов політикоє. Але проте і ці дані про соціяльний склад населення в УССР, коли ми порівняємо його з даними про національні взаємовідносини, дають дуже цікавий і красномовний образ. Упривілейоване становище в совітському устрові займають дві групи: робітники і службовці. Між тим, коли серед загалу населення УССР українці складають 80.1 %, росіяне 9.2 %, а жиди 5.4 %, серед робітників - українців лише 54.4 %, в той час, як росіян 29.2 %, а жидів 8.7 %. Серед службовців українців лише 51.7 %, тоді, як росіян 25.0 %, а жидів 14.7 %. При цьому треба звернути увагу ще на один момент. В цих упривілейованих групах українці дають більший відсоток саме серед тих окремих категорій, з яких складаються ці групи, які займають в них найменш упривілейоване і невигідне становище. Серед робітників, наприклад, українці складають більшість серед найбільш упослідженої групи с.-г. робітників (82.3 % укр., 9.1 % росіян і 0.7 % жидів), в той час, як в кваліфікованій групі робітників - друкарів відсоток українців значно менше від пересічного (32.5 % укр., 23.1 % росіян і 42.1 % жидів). Серед службовців відсоток українців є дуже високий серед особистої прислуги, яку совітська статистика включає в групу службовців (65.5 % україн., 24.7 % росіян, 2.2 % жидів), натомість він є нижче від середнього для керівничого (50.4 % укр., 22.1 % рос., 20.0 % жидів), юридичного (45.1 % укр., 23.9 % рос., 23.5 % жидів) персоналу і т. д. Хоч українці і мають у большевиків репутацію куркулівської нації, проте в групі господарів з наймитами процентова участь українців менша, ніж питомий тягар їх серед населення УССР, в той час, як участь жидів переважає їх відсоток серед населення УССР (госп. з наймитами укр. 75.6 %, жидів 10.4 %; серед загалу населення укр. 80.1 %, жидів 5.4 %). Відсоток українців переважає лише в тій соціяльній групі, яка за совіцьких умов займає підпорядковане становище: серед господарів, що працюють з членами родини. Українців тут 88.6 %, росіян 4.9 % і жидів 1.3 %. Цифри ці відносяться до 1926 року - отже до періоду, коли совітська влада в основному вже перевела свою роботу, скеровану на вирівняння ріжниць між окремими соціяльними групами. Бачимо, що і після цього соціяльна упослідженість українського населення проте заховалась. Дані по інших частинах українських земель, коли б вони були, дали б той самий образ, але ще більш різкий і яскравий. Українська людність скрізь в своїй переважаючій частині належить до нижчих соціяльних груп, ті процентово незначні групи, які знаходяться в складі вищих соціяльних груп, займають там підпорядковане і менш сприятливе становище.

Наведені нами дані малюють ті відносини, які існують в стані людности на певну хронологічну дату. Є очевидним, що вони не є стаціонарними і на протязі часу підлягають змінам. Треба отже доповнити наведені вище дані матеріялом, який характеризує ті тенденції, які виявляються в зрості людности.

Людність українських земель виявляє тенденції до збільшення; гущавина населення українських земель зростає. Проте цей зріст, в зв'язку зі зростом еміґрації і почасти зі зменшенням числа народжень, має тенденцію ставати повільнішим. Середній річний фактичний зріст людности на Підкарпатті в роках 1880 - 1890 складав 1.59 %, в роках 1890 - 1900 - 1.36 %, в роках 1900 - 1910 - 1.33 %. В Галичині середній річний зріст населення в роках 1890 - 1900 - складав 1.17 %, в роках 1900 - 1910 - 1.08 %. По УСРР фактичний зріст населення в роках 1891 - 1900 складав 1.75 %, в 1901 - 1910 роках 1.43 %. За часів війни і революції приріст населення припинився майже цілком. Післявоєнні роки дають знову початок щорічного приросту населення. Утруднення для еміґрації, в цей період, які задержують природній прибуток населення в краю , і повільне зменшення смертности сприяють збільшенню темпів зросту населення; все далі поступаюча після війни штучна реґуляція народжень, яка поволі поширюється з міст також і на села, спричинює їх змен-

шення. Покищо одхилення од довоєнних років в середньому незначні. Винятком складає УССР, де роки Непа (1923 - 1928) дали велике збільшення приросту населення, яке одначе не набуло тривалого характеру. Значно інтенсивніше від загалу населення зростає міська людність, спеціяльно по більших містах: Львів в 1900 році нараховував 160 тис., в 1921 р. - 219 тис., Київ в 1900 році - 247 тис., 1926 р. - 513 тис., Харків 1900 р. - 175 тис., 1926 р. - 417 тис. Хоч ці цифри не можна уважати цілком докладними, оскільки невідомо, чи на протязі взятого до уваги періоду територія міста лишилась тою самою, все таки вони яскраво характеризують той інтенсивний зріст, який мали наші великі міста. Щодо зросту загалу міського населення, то відповідні цифри ми маємо для УССР. Коли прийняти цифру населення 1897 року за 1000, то зріст населення до 1926 року виглядатиме так: загальний зріст населення - 1357, зріст міського населення - 1400, зріст сільського - 1351; при цьому зріст населення по містах з населенням більшим, ніж 100 тис. , складає - 1539, з населенням 50 - 100 тис. - 1393, з населенням - 20 - 50 тис. - 1319 й з населенням меншим, ніж 20 тис. - 1072. Можна припускати, що й на інших українських землях напрям розвитку був такий самий.

Зріст міського населення йде в першу чергу коштом припливу людности з села; оскільки сільський масив людности український, зріст міст не може не означати збільшення в ньому питомого тягару української людности. Статистичні дані по УССР стверджують існування цього з'явища. Темп зросту українського міського населення в роках 1897 - 1926 є більший, ніж загальний темп зросту міської людности. При вище наведеному зрості міської людности взагалі 1400, темп зросту української міської людности - 1980. Слід проте одзначити, що це з'явище до певної міри затемнюється тим фактом, що міста продовжують залишатись аж до цього часу винародовлюючим і асимілюючим осередком, оскільки в них заховують панування чужі господарські і культурні впливи. Зріст українського елементу по містах був би значнішим, коли б певна частина його не підпадала чужим впливам і не ставала на шлях денаціоналізації. З'явище часткової асиміляції українських міських елементів має місце на цілому просторі українських земель; можна припустити, що воно більш поширене на українських територіях, що лежать поза межами УССР.

Що торкається тенденції в змінах стану української людности в цілому - разом міської і сільської - на українських етнографічних землях, то це питання не може уважатись виясненим з повною докладністю. Для тих українських земель, які складають УССР, порівняння даних перепису 1897 і 1926 року вказує на збільшення питомого тягару серед населення української національної групи; відсоток українців в УССР складав в 1897 році 76.7, а в 1926 р. - 80.8. В Галичині австрійські переписи з 1869 по 1900 рік вказували на повільне зменшення відсотку греко-католиків серед загалу населення; говоримо про число греко-католиків й тут і вище в даних про кількість населення в українських землях під Польщею через те, що дані ці є більш вірогідні, ніж дані про національний поділ населення; це зменшення в роках 1869 - 1880 виносило пересічно 0.11 % річно, в роках 1880 - 90 - 0.5 % річно, в роках 1890 -1900 - 0.005 % річно. З 1900 року зменшення відсотку греко-католиків набирає більшого темпу,- особливо з часів приєднання Галичини до Польщі. Порівняння даних мадярського перепису 1910 р. і чехословацького перепису 1921 року вказує на зріст питомого тягару українського населення. Дані в ряду прикордонних районів (Словаччина, Лемківщина, Холмщина, Північний Кавказ, Крим) - вказують на різке зменшення питомого тягару українського населення. Оскільки всі ці дані відповідають фактичному стану річей, відповісти тяжко. Треба думати, що в даних окремих переписів відбилась з одного боку їхня тенденційність, а з другого боку відограла також свою ролю слаба національна свідомість і виробленість населення. Все це утрудняє остаточні категоричні висновки щодо змін стану української людности.

Дані про стан людности на українських землях, в зв'язку з наведеними вище обставинами господарського розвитку українських земель, є цілком зрозумілими. Ряд умов привів до деформації соціяльної структури української на-

ції, тої переважаючої більшости, яка складає основну частину населення наших просторів, і до загального запізнення в господарському розвитку наших земель. Результатом цього є переважаюча чисельність сільського населення і незначний розвиток міст, низька його культурність і незначна його соціяльна диференціяція; на ґрунті культурної й господарської одсталости наших земель і зв'язаної з нею неможливости використати існуючий запас робочих сил, виникає їх перенаселенність, яка викликає еміґрацію, що спинилась в післявоєнні роки лише завдяки закриттю доступу для еміґрантів країнами нової колонізації. Цей стан населення, ці відносини з запасом робочих сил на українських землях творять труднощі на шляху нашого господарського розвитку. Посідаємо ми величезні надмірні запаси робочої сили в сільському господарстві; ця робоча сила в зв'язку з своєю низькою культурністю є невисокої кваліфікації, це є одною з причин, яка утруднює перехід її до других галузей господарської діяльности, які посідають дуже обмежені запаси робочих сил. Низький ступінь соціяльної диференціяції населення українських земель викликає гостру недостачу не лише робочих сил для всіх інших галузей господарської діяльности, опріч сільського господарства; він веде також до недостачі технічних, організаторських, загалом керуючих сил в усіх галузях народнього господарства. Наслідком цього, поруч з еміґрацією сільсько-господарських продуцентів, має місце іміґрація на наші терени промислового робітництва і кваліфікованих працьовників в усіх галузях народнього господарства. В зв'язку з цим неукраїнський характер промислових і торговельних осередків на наших землях міняється лише поволі і з значними труднощами.

Тенденції змін в стані людности на українських землях, вказують, що в цілому сили економічного розвитку поборюють перешкоди, зв'язані з відносинами щодо стану робочих сил, та що наше господарське життя поступає наперед.

Але має в цій справі значіння не лише напрям розвитку, але також і темп його.

При нашій загальній господарській одсталості повільність темпів розвитку означала б , що відлеглість між нами і розвиненими західньо - европейськими країнами не зменшується, а ще більше зростає.

Цей бік справи ми вияснимо нижче, при огляді окремих галузів нашого народнього господарства.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТИ ДО ЛЕКЦІЇ ТРЕТЬОЇ:

1. Яке господарське значіння відограють ті запаси робочої сили, які посідає країна ?

2. Які характеристичні риси розподілу людности на українських землях ?

3. Які тенденції виявляють зміни в стані людности на українських землях ?

Лекція четверта.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСЬКОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.

Вступні уваги. Господарське життя і його форми весь час перебувають в процесі змін. В зв'язку зі змінами техніки, в зв'язку зі змінами відносин даного національного господарства до світового, в залежності від гущавини населення господарське обличчя кожної країни раз-у-раз підлягає процесу повільного перетворення. Змінюються взаємовідносини між міським і сільським населенням, між скремими галузями господарської діяльности; на місця одних родів господарської діяльности виникають другі нові. Ці зміни господарської структури, що проходять непомітно для сучасників, стають дуже рельєфними й очевидними, коли ми порівнюємо господарську структуру якоїнебудь. території на протязі значних періодів часу. Те, що характеризувало господарську структуру років з двадцять -сорок тому назад, в жаден спосіб не буде відповідати цій структурі в сучасний мент. Через те характеристика господарської структури кожної території має лише умовне значіння і відповідає господарським відносинам лише певного обмеженого періоду часу. Цю умовність характеристики господарської структури треба мати на увазі при ознайомленні з поданою нижче характеристикою господарської стрктури українських земель.

Господарські райони українських земель. При розгляді господарської структури української національної території намічається основний поділ на частини по тих державах, серед яких розподілена українська земля. Належить окремо спинитися на характеристиці господарсьеої структури українських земель в межах Чехословаччини, Румунії, Польщі і СССР.

Підкарпатська Русь, яка раніш увіходила до складу Угорщини, а тепер належить до ЧСР,уявляє найбільш економічно відсталу і найменш культурну країну з усіх частин української землі за винятком хіба Полісся. Характер країни переважно гірський, основне заняття населення-хліборобство і скотарство примітивного типу; промисловість перебуває в початковій стадії розвитку; експлуатація основного багатства краю - лісів - знаходиться не на належній висоті за браком капіталів; в країні відчувається значне аґрарне перенаселення. Порівнюючи більш культурний сільсько-господарський район складає низинна полуднева частина Підкарпаття, де опріч хліборобства і скотарства є поширене садівництво, виноградарство і городництво.

Українська територія, яка увіходить до складу Румунії в господарському відношенні може бути поділена на два райони, один буде складатись з української частини Буковини, другий з української частини Бесарабії; поділ цей стоїть в зв'язку з різними природними обставинами цих обох районів, так і з різними умовами розвитку перед світовою війною підчас приналежности до різних держав. Українська Буковина в переважній мірі носить гірський характер і значна частина її вкрита лісами; в той же час Бесарабія має яскраво виявлений степовий характер. При хліборобському характері обох районів сільське господарство Буковини має більш інтенсивний характер, в той час, як хліборобство Бесарабії відрізняється незначним ступенем інтенсивности і дуже великим однобічним зерновим ухилом. В українській Буковині ми спостерігаємо більший розвиток міського життя і маємо тут певні зародки про-

мисловости, тоді як в Бесарабії сільській і сільсько-господарський характер країни заховується майже непорушно.

Більш складні і різноманітні господарські відносини ми стрічаємо на українській території, яка знаходиться в межах Польщі, що стоїть в зв'язку з значно більшими її розмірами в порівнянні з українською територією в межах Чехословаччини і Румунії. Цю територію передовсім доводиться розбити на дві частини відповідно до її давньої державної приналежности. Колишня російська частина (воєвідства:Волинське, переважаюча частина Поліського і частина Люблинського) виділяється меншою густотою населення і його нижчим культурним рівнем, меншим розвитком міського життя, меншим забезпеченням залізницями; в зв'язку з умовами, в яких тут переведена ліквідація кріпацтва, роздріблення дрібної земельної власности і селянське малоземелля не набрало таких катастрофальних форм, які воно має в Галичині. Колишня російська частина може бути поділена на два райони: 1) північний - Полісся,- з великою кількістю лісів, мочарів і болот, слабо заселений, з скотарством і хліборобством екстенсивного типу при слабому розвиткові промислового і торговельного життя; 2) південний-з плодючими, в частині з чорноземними ґрунтами, з більш інтенсивно розвиненим хліборобством (культура пшениці, цукрового буряку і хмелю), з густим населенням. Промисловість району репрезентована підприємствами по обробці сільсько-господарських продуктів (цукроварні, ґуральні, броварні), підприємствами по обробці дерева, мінералів тощо. В кол. австрійській частині українських земель під Польщею можна намітити три райони. Як окремий район виділяється перш за все та смуга, яка прилягає до Карпат і яка носить гірський і передгірський характер. Другим районом є галицьке Поділля, яке прилягає до польсько-совіцького кордону й по свойому характеру уявляє перехід до степу; цей район охоплює ціле теперішнє тернопільське воєвідство і сумежні частини сусідніх:станиславівського і львівського. Третій район, який займає центральне положення, має мішаний характер; те, що лучить досить відмінні місцевості цього району це - більш інтенсивний характер хліборобства, порівнюючи з гірським і передгірським районом за відсутністю в ньому яскраво виявленого зернового ухилу, як це має місце на галицькому Поділлі; поруч з тим цей район відрізняється більшим розвитком промислового й торговельного життя та об'єднує в собі найважніші міські осередки краю. Спиняючись на характеристиці окремих районів, зазначимо такі характеристичні їх риси. Гірський і підгірський район має багато спільних рис з українським Підкарпаттям в межах ЧСР, з яким він безпосередньо межує. Основне багатство району-ліс, експлуатація якого в значній мірі носить хижацький характер. Промислове життя репрезентоване здобуванням нафти в значному промисловому осередкові - Дрогобичі; експлуатація нафти переводиться за допомогою закордонних капіталів і в значній мірі зайшлими робітниками. Місцеве населення займається головним чином хліборобством і скотарством примітивного типу; район дає велике число еміґрантів; в неурожайні роки населення голодує. Галицьке Поділля уявляє суто-хліборобський район з густим населенням і плодючими ґрунтами. Район, в протилежність до других районів Галичини розпоряджає досить значними збіжжевими лишками. Скотарство в районі розвинено слабо; так само незначним є розвиток промисловости, яка репрезентована дрібними закладами по обробці харчових продіктів. Центральний район з дуже значною густотою населення є осередком найбільш інтенсивно розвиненого господарського життя. Район має досить інтенсивне хліборобство; значну ролю в житті района відограє скотарство в інтенсивних формах (молочарство, розведення свиней, збут яєць, тощо); район має розвинену торгівлю; промисловість репрезентована підприємствами по обробці дерева, харчових продуктів, по обробці металів, тощо.

Переходимо до характеристики господарської структури основної частини української національної території, яка лежить в межах СССР, де створились і виникли найбільш складні і різноманітні господарські відносини. З тих численних спроб поділу української території в межах СССР на економічні райони ми будемо користуватись нижче тим, який приймають совітські статистичні ус-

танови. Вони виділяють в межах УССР такі господарські райони: 1) Полісся, до складу якого відноситься північний район УССР, який є безпосереднім продовженням білоруського Полісся і українського Полісся в межах Польщі; 2) Правобережжя, до якого увіходить лісостепова частина УССР по правому березі Дніпра; 3) Лівобережжя - лісостепову частину УССР по лівому березі Дніпра; 4) Степ - південна степова смуга УССР; в складі цього району виділяються два підрайони: Дніпрянський промисловий, до складу якого увіходять місцевості, де зосереджена металюргійна промисловість і гірський - місцевості зосередження кам'яновугільної промисловости.

Поліський район в межах УССР по своїх господарських і природніх умовах уявляє досить близьку аналогію з українським Поліссям в межах Польщі. Цей низинний болотяний район є єдиний в межах УССР, який не відчуває недостачі в лісових матеріялах, і постачає їх іншим районам УССР. При рідкій заліднености району основне заняття населення складає сільське господарство. Хліборобська продукція дає мінімальні лишки і за неурожайних років район потребує привозу хлібів зовні. Скотарство в районі, в зв'язку з наявністю більшої кількости пасовиськ, є досить розвиненим, хоч разом з тим не відповідає зовсім продукційним можливостям району. Промисловість району розвинена слабо і репрезентована головним чином дрібною й кустарно-ремісницькою промисловістю.

Правобережний район становить перехід од лісу, який є характеристичним для Полісся, до степу. Він є тереном найстаршої української колонізації і має найбільш густе населення з усіх частин УССР (87.9 душ на 1 кв. км. 1926 р.); на території району маємо низку міських центрів, які відограють велике значіння не тільки в житті району, але й цілої УССР (Київ, Вінниця, Умань, Бердичів). Природні умови району - плодючий чорноземний ґрунт і вистачавча вогкість клімату - сприяють розвитку хліборобства; характеристична особливість району - це розвиток в ньому - переважно в центральній частині - культури цукрового буряка, яка має за собою більш як столітню традицію. Район розпоряджає досить значними лишками збіжжя. Промисловість району репрезентована галузями промисловости по обробці харчових продуктів (цукроварство, млинарство, ґуральництво), по обробці шкіри і мателів. За часів совітської влади в зв'язку з спеціяльною господарською політикою, яку провадить влада до Правобережжя, як прикордонного району, господарський стан району значно погіршився і підупав.

Лівобережжя є той самий лісостеп, як і Правобережжя з тими самими чорноземними ґрунтами, але з більш яскраво висловленим континентальним характером клімату. В структурі сільського господарства знаходимо низку відмінних рис в порівнянні з Правобережжям; серед зернових культур поширена культура ярової пшениці, яка на Правобережжі майже не культивується; з технічних рослин поруч з цукровим буряком, культивується соняшник і тютюн. Промисловість в районі поширена нерівномірно; вона сконцентрована коло таких промислових осередків, як Харків, Кременчук, Суми, Полтава. Найбільш характеристичною для району є промисловість по обробці харчових продуктів (млинарство, цукроварство); в Харкові є кілька великих машинобудівельних фабрик. Виділяє Лівобережний район спеціяльний характер його торговельних зв'язків; при своєму тяжінні особливо в південній частині до чорноморських портів, Лівобережжя з поміж інших українських районів відзначалось тим, що мало більші, тісніші господарські зносини з Росією (борошно, м'ясо, текстіль).

Степ - район найновішої української колонізації - має найменшу на Україні густоту населення (50.1 душ на 1 кв.км. 1926 р.), при чому населення зосереджено в оселях міського типу більше, ніж в якій небудь іншій частині України; зріст населення в районі йде значно інтенсивніше, ніж в інших частинах УССР. Плодючі ґрунти сприяли розвиткові хліборобства, хоч на перешкоді цьому почасти стоїть порівнюючи мала кількість опадів. Хліборобство носить виразно екстенсивний і однобічно зерновий характер; при екстенсивности господарства район розпоряджає величезними лишками збіжжя (пшениця, ячмінь в першій черзі), які раніше призначались майже виключно для експорту через

чорноморсько-озівські порти. Поруч з розвиненим хліборобством район має широку розвинену промисловість; в цьому районі виділяється дуже значний центр залізорудної і металюргійної промисловости в Дніпропетровську (Катеринославі), Кривому Розі і Запоріжжі (Олександрівську); другим дуже значним промисловим осередком є Донбас з його кам'яновугільною промисловістю, який має по своїх природних умовах всі дані для дальшого розвитку.

Елементи спільности в господарській структурі українських земель. Ми охарактеризували ті своєрідні риси, які має господарська структура окремих частин української національної території. Проте наявність тих особливостей господарської структури не повинна затемнювати у нас уявлення про те, що поруч з існуванням своєрідних рис, які характеризують окремі українські господарські райони, існують так само в господарській структурі цілої української національної території певні елементи спільности.

Вся територія українських земель уявляє з себе країну, в якій ми маємо величезну перевагу сільського населення над міським і відповідно до сього величезну перевагу сільського господарства над всіма іншими родами господарчої діяльности. Це з'явище яскраво характеризується поданими вище цифрами розподілу людности українських земель поміж окремими родами господарчої діяльности. Українські землі - це на цілому своєму просторі територія, де головна маса населення купчиться по селах і занята сільським господарством. Міста на українських землях це - нечисленні оази з обмеженим районом впливу. Більш значних розмірів міське населення і відповідно до цього роля несільсько-господарських занять має місце на українських землях лише в небагатьох районах; це є передовсім гірничий район, положений на крайньому південному сході українських земель, де зосереджений головний осередок української гірничої й металюргійної промисловости - Донбас - і нафтовий дрогобицький район, що лежить недалеко від західніх кордонів українських земель; позатим міська людність і несільсько-господарські заняття відограють більшу ролю лише в невеличких районах, що прилягають до нечисленних головних адміністративних і торговельних осередків країни - Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва, Дніпропетровська (Катеринослава), Львова і Станиславова. Поруч з цією перевагою сільського і сільсько-господарського населення на українських землях над міським і несільсько-господарським цілу українську територію характеризує різний національний склад сільського і міського населення; майже цілком однорідному - при дуже незначній домішці національних меншин - складу сільської людности протистоїть міська людність, серед якої чужонаціональна домішка досягає дуже значних розмірів; в багатьох випадках серед міської людности більшість належить неукраїнським елементам.

При відмінних природних умовах окремих частин українських земель, з якими зв'язані місцеві особливості в структурі основного заняття людности української національної території - сільського господарства - можливо проте в ньому знайти риси, які є спільними для цілої країни. На докладнішій характеристиці цих спільних рис, що характеризують стан українського сільського господарства ми спинимось пізніше, обмежившись наразі лише їх зазначенням. На всіх українських землях право користування землею головному продуцентові українському селянинові - належить лише в обмежених розмірах. Дрібній селянській власності протистоїть велика земельна власність, яка зосереджена в неукраїнських руках. Виняток в цьому відношенні не становить і УССР. Після короткого періоду, коли після ліквідації великої земельної власности українське селянство одержало право вільного користування землею, там наступив період колективізації, при якій право користування землею зв'язано з виконанням завдань, поставлених українському селянинові центральною совітською владою. Рівень розвитку сільського господарства на всіх українських землях є порівнюючи з країнами Західньої Европи невисокий. Через те життьовий рівень укра-

їнського хлібороба стоїть низько і майже для цілої української території є характеристичним велике аґрарне перенаселення, наявність на селі значно більшої кількости робочих рук, ніж їх потребує сільське господарство. Так само є певні спільні риси, які характеризують структуру української промисловости на цілій українській національній території. Всі українські землі характеризує дуже незначний розвиток промисловости - ті українські промислові осередки, які в незначній кількости існують на українській території, повстали в останні десятиліття і організовані переважно чужими капіталістами та провадяться на чужі кошти. Як в обсягу сільського господарства, так і в обсягу промисловости УССР в цьому відношенні не складає винятку. Націоналізована промисловість в УССР в своїй переважаючій частині підпорядкована центральній совітській владі і на її розвиток українські чинники позбавлені всякого впливу. Розглядаючи співвідношення окремих галузів промисловости на українських землях, скрізь ми спостерігаємо тотожні з'явища: українська промисловість репрезентована головно галузями добувальної промисловости і галузями що займаються первісною обробкою з добутої сировини; натомість галузі, що виготовляють готові продукти, на українських землях репрезентовані дуже слабо. З галузів промисловости, що займаються обробкою сировини, на українських землях в першу чергу виділяються галузі промисловости по обробці с.-г. сировини. Відповідно до цього на українських землях розвинена гірнича промисловість, місце якої визначається місцем знаходження корисних копалин (камяний уголь, залізна руда, нафта); досить поважно розвинена металюрґійна промисловість, яка переводить первісну обробку залізної руди, і слабо репрезентована машинобудівельна промисловість, промисловість по продукції виробів з металю - тощо. На українських землях значно репрезентовані окремі галузі по обробці тої сільсько-господарської сировини, яку невигідно перевозити на дальші віддалення - цукроварська промисловість, вирібка спирту тощо і цілком не уснує також галузей промисловости, що базується на переробці чужої сировини, як наприклад текстильна промисловість.

Спільними рисами, які характеризують український товарообмін на всій нашій території це є експорт сировини і необроблених продуктів та імпорт натомість фабричних виробів. На українських землях в межах УССР можна відмітити зорієнтованість українських торговельних зв'язків в напрямі Чорного й Озівського морей, в напрямі на південь, які мають більше значіння, ніж зв'язки на північ. В сучасному господарському житті знаходить певне виявлення і продовження давня наша господарська традиція, яка перед кількома століттями виявилась в стихійному скерованні на південь української колонізації. Треба проте відзначити, що це природне скеровання торговельних і господарських зв'язків українських земель на південь у великій мірі гальмується і виправляється пляновими заходами совітської влади, побудованими на інтересах загально-союзного цілого. Фактично частина українських земель, яка торговельно і господарськи орієнтується на південь в чорноморському напрямі є ширша і більша, ніж та частина, яка знаходиться в межах УССР. Певна частина українських земель, яка знаходиться тепер під Польщею, передовсім Галицьке Поділля, так само мають тяжіння до чорноморських портів; може одна з причин, що привела до їх господарського упадку, зв'язана з тим, що вони були державним кордоном одрізані од тих шляхів, на які історично був скерований їх господарський розвиток. Таким чином поруч з своєрідними рисами окремих частин українських земель, які зв'язані як з їх природними умовами, так і з ріжницями впливів економічної політики тих держав, до яких вони належать, виступають на цілому просторі української національної території в її господарській стрктурі певні спільні властивості і спільні моменти. Зазначуючи їх на цьому місці лише найбільш конспективно в загальних рисах, пізніше при розгляді окремих родів господарчої діяльности на українських землях ми спинимось на цій справі докладніше.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТИ ДО ЛЕКЦІЇ ЧЕТВЕРТОЇ:

1. Які господарські райони можна виділити на українських землях і в чому полягають їх своєрідні господарські риси.

2. Якими спільними властивостями характеризується господарська структура українських земель.

Лекція п'ята.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.

Огляд сільського господарства в межах української національної території необхідно розбити по окремих частинах, беручи на увагу приналежність українських земель до окремих держав. В центрі огляду слід поставити ту частину українських земель, які увіходять до складу СССР, творячи в своїй основній частині УССР. Ця територія з одного боку складає найбільш значну частину тої земельної площі, яка заселена українським народом, з другого боку відносно неї ми розпоряджаємо більшою кількістю розроблених матеріялів і даних.

Сільське господарство в УССР.

Сільське господарство в межах УССР, як зрештою й на цілій українській території, складає основне заняття населення. Значіння його в економіці УССР характеризують вищенаведені дані перепису 1926 року (ст. 17), які вказують, що сільським господарством в УССР було занято 80.6 % всієї людности. Для теперішнього часу ці цифри вже є трохи застарілими, бо форсований розвиток промисловости, який здійснює совітська влада за останні роки, привів до зменшення відсотку людности занятої в сільському господарстві. Проте й тепер відсоток населення занятого в сільському господарстві складає не менше 72 - 75 %. Серед окремих галузів сільського господарства основне значіння має хліборобство; скотарство самостійної галузі господарства не складає і уявляє із себе в умовах УССР підсобну, у відношенні до хліборобства господарську діяльність.

Для ознайомлення з станом хліборобства в УССР ми виділимо такі моменти. У першу чергу ми ознайомимось з існуючим в УССР розподілом земельної площі між окремими родами хліборобських підприємств і вияснимо існуючі відносини з обсягу землекористування. Далі ми спинимося на організації існуючих хліборобських підприємств і їх способах господарювання. На закінчення ми з'ясуємо загальні наслідки хліборобської продукції і способи реалізації збіжжя.

Характеристичною особливістю відносин хлібороба до землі, якою УССР відрізняється від інших частин української території, як також і од всіх інших країн, є відсутність приватньої земельної власности; всі землі в межах УССР складають власність держави - та до того ще й СССР а не УССР; землі сільсько-господарського призначення складають єдиний земельний фонд, право розпорядження яким належить з одного боку, об'єднанням хліборобів, міським оселям та державним установам на основі вказівок і під контролем вищих совітських загально-союзних установ, а з другого боку - в певній частині (держав-

ний земельний фонд) загально-союзному комісаріяту земельних справ. Окремі господарства, індивідуальні та колективні, одержують землю лише в користування. Непорушність користування для окремих категорій хліборобських підприємств, яка визнається нормами совітського права, фактично на практиці дуже часто порушується. Виділити ту земельну площу, яка знаходиться в користуванні окремих груп хліборобських підприємств можна лише приблизно з огляду на те, що відносини в сільському господарстві УССР не є стабільними. В УССР існують три роди хліборобських підприємств - державні совітські господарства (совхози або радгоспи, згідно з совітською термінологією), колективні господарства (колхози або колгоспи) і індивідуальні селянські господарства. В совітській сільсько-господарській політиці існує тенденція до поширення усуспільненого сектора сільського господарства (совхозів і колхозів) коштом в першу чергу сектору індивідуального селянського господарства. При цій плинності відносин між окремими групами хліборобських підприємств розміри земельного користування окремих груп визначити важко, бо вони підлягають постійним змінам. Засівна площа колхозів в 1933 році складала 81.4 % загальної засівної площі, засівна площа совхозів 11.3 %, решта припадала на індивідуальні господарства. Ці дані дають приблизне уявлення про співвідношення земельного користування окремих груп хліборобських підприємств.

Коли характеризувати відносини в обсягу хліборобської продукції в УССР в основних грубих рисах, не беручи до уваги тих особливостей, які існують в окремих її районах, то треба сказати, що УССР є край яскраво виявленого збіжжевого господарства. Цей однобічний зерновий характер хліборобства УССР яскраво виявляється з даних про розподіл засівної площі між окремими культурами. Загальні розміри засівної площі в УССР в 1933 році були 26.373 тис. гект., з чого на зернові культури припадало 19.863,7 тис. гект. (75.3 %), на технічні культури 2.541,1 тис. гект. (9.6 %), на баштанно-овочеві рослини 2.029,1 тис. гект. (7.7 %), на кормові - 1.841,8 тис. гект. (7.0 %); при цьому серед поширених зернових культур головне місце займали лише три рослини - жито, пшениця і ячмінь, під якими знаходилось більше половини всієї засівної площі; отже, друга половина засівної площі розподілялась поміж всіма іншими зерновими культурами та технічними і баштанно-овочевими рослинами. Розподіл окремих культур в 1933 році був такий: жито - 4.500 тис. гект., пшениця озима - 5.400 тис. гект., яра - 1.200 тис. гект, ячмінь - 2.600 тис. гект., овес - 1.700 тис. гект., просо - 1.200 тис. гект., кукуруза - 1.500 тис. гект. Розподіл окремих культур в УССР змінюється, коли брати до уваги окремі її райони. Найбільш яскраво виявлений збіжжевий характер має хліборобство в Степу, де хліборобська культура зосереджується головним чином коло розведення пшениці (ярової й озимої), ячменю, в меншій мірі вівса, жита й кукурузи; серед технічних рослин певну ролю відограє лише соняшник; під сіяними травами знаходиться максимальна частина земельної площі. Хліборобство інших районів УССР має менш яскраво виявлений збіжжевий характер. На Правобережжі і Лівобережжі серед технічних культур відограє значну ролю цукровий буряк, є більшою посівна площа під сіяними травами і картоплею. Серед зернових культур в порівнянні із Степом збільшується роля жита і таких другорядних культур, як просо, та г р е ч к а; натомість зменшується засівна площа під пшеницею, ячменем й кукурузою. Полісся по складу культур відрізняється значним зростом посівної площі під житом, вівсом й гречкою, які складають три головні культури району; пшениця і ячмінь тут відходять на задній плян; з технічних культур в районі розвинена культура картоплі. Проте ці порайонні зміни в розподілі культур, коли підходити до них з погляду відносин в західньо-европейському хліборобстві, не змінюють скількинебудь рішучо однобічного збіжжевого характеру хліборобства УССР.

Спиняючись над питанням про ті зміни, які відбуваються в УССР в розмірах засівної площі й в розподілі окремих культур, необхідно зазначити, що розміри засівної площі в УССР до початку XX віку виявляли тенденцію до інтенсивного зросту, при чому цей зріст відбувався в першу чергу коштом зросту

засівної площі в Степу. З 1889 - 1893 року по 1899 - 1903 рік засівна площа в Катеринославщині зросла на 130.5 %, в Таврії на 145.2 %, в Херсонщині на 120.0 %. З початку XX віку до великої війни зріст засівної площі набрав повільнішого темпу, що стоїть в зв'язку з майже повним використанням придатних для хліборобської культури земель: з 1901 - 1905 р. по 1911 - 1915 р. засівна площа зросла лише на 4.4 %, при чому більш інтенсивний зріст засівної площі дає за цей період Харківщина (8.1 %), Херсонщина (6.1 %) і Катеринославщина (11.3 %). Події великої війни і революції цей зріст засівної площі припинили; вона почала поволі зменшуватись, при чому це зменшення в роки військового комунізму набрало катастрофічного характеру, особливо в Степу. З того часу, коли совітська влада в період НЕПу стала на шлях полегшень для селянського індивідуального господарства, засівна площа починає зростати, і поволі досягає повоєнних розмірів; з початком періоду суцільної колективізації в 1929 році совітська влада змагалась до інтенсивного поширювання засівної площі аж до останніх років, які виявляють знову її повільне зменшення. Докладно розміри сучасної засівної площі визначити важко, бо совітські матеріяли дають для цього різні, суперечні між собою дані, згідно з ними ці розміри вагаються між 24 - 28 міл. гект.

В розподілі культур до світової війни в хліборобстві УССР помічався інтенсивний зріст засівів тих двох хлібів, на які був найбільший попит на світовому ринку - пшениці і ячменю; натомість значіння продовольчих культур з окрема культура жита, безупинно падала. Зміна в умовах розвитку хліборобства, яка наступила після революції, привела до зросту значіння продовольчих культур і суто торговельні культури лише поволі почали відвойовувати своє місце за часів НЕПа. Для з'ясування тих змін в розподілі окремих культур і в розмірах засівної площі, які відбуваються в хліборобстві УССР тепер треба мати на увазі, що ціле хліборобське господарство підпорядковано пляновому керовництву. Щороку перед яровими й озимими засівами центральна совітська влада в Москві оголошує загальні розміри засівної площі і розподіл її по окремих совітських республіках. Встановлені в Москві норми місцевою владою розподіляються по окремих областях, районах і господарствах. Цю реґулюючу ролю планового керовництва необхідно мати на увазі при виясненні можливостей тих змін в розподілі культур, які можуть мати місце в ближчий час. Ці реґулюючі заходи совітської влади в останні роки привели до збільшення засівної площі під технічними культурами в порівнянні з довоєнними часами і до з'явлення в УССР деяких нових культур (сої й бавовняника).

В сучасному хліборобстві УССР виділяються три типи господарств: совхози, колхози та індивідуальні селянські господарства. Як то видно з наведених вище цифр про розподіл засівної площі між окремими категоріями сільсько-господарських підприємств, найбільш розповсюдженими є колхози. Колхози найчастіше зустрічаються в формі сільсько-господарської артілі; вона є об'єднанням селянських господарств, в якому на спільну власність переходить земля, с.-г. реманент, робоча, а в части й інша худоба. В індивідуальному користуванні колхозників залишаються невеличкі ділянки присадибної землі, мешкальні будови, дрібний с.-г. реманент і ті будови, які потрібні для худоби, що знаходиться в індивідуальному користуванні колхозників. Колхозники мають право мати в обмеженій кількості рогату худобу (1 - 2 голов) та свиней (1 - 2 штуки) і в необмеженій кількості домашню птицю. Колхозники працюють на колхозній землі, виконуючи господарський план, встановлений совітською владою, вони поділені на бригади, кожна з яких обробляє певну приділену їй ділянку землі або виконує певний рід роботи (догляд за кіньми, коровами, тощо). За порушення робочої дисципліни колхозники підпадають суворим карам аж до виключення з колхозу, при чому в цьому випадку вони не одержують назад тої землі, яку вони мали перед вступом до колхозу. Винагородження колхозники дістають в залежності від кількости вироблених ними на протязі с.-г. року трудоднів, при чому воно виплачується з тих лишків, які залишаються в колхозі, після виконання призначеного державою пляну хлібозаготівель, оплати користування с.-г. машинами, податків, позичок і т.д. Змаганням совітської влади з часів суціль-

ної колективізації є можливо більше поширити пристосовування в хліборобстві машин, з окрема замінити кінську силу силою трактора. Сільсько-господарські машини і трактори з'осереджені в заснованих по окремих осередках УССР машиново-тракторних станціях (МТС); більшість колхозів розподілено між окремими МТС, які в них обробляють землю, сіють, збирають і молотять збіжжя; за виконану МТС роботу колхози платять натурою згідно з нормами встановленими владою.На 1 червня 1933 року в УССР нараховувалось 601 машиново-тракторна станція, при чому в кінці 1932 року на одну МТС припадало в середньому 52 трактори. Два других типи с.-г. підприємств - совхози і індивідуальні селянські господарства - в хліборобстві УССР відограють підрядну ролю. Совхози - це великі державні маєтки, де господарство провадиться за допомогою найманої робочої сили. Так само, як і колхози, совхози виконують той господарський плян, який встановлений для них совітською владою; ріжниця між колхозами і совхозами полягає в тому, що в той час, як колхозники одержують винагородження лише з тих лишків, які має колхоз після виконання всіх своїх зобов'язань перед державою, робітники в совхозах мають заробітну платню в певних сталих нормах. Індивідуальні селянські господарства так само, хоч й трохи в меншій мірі, підпадають реґулюючим заходам совітської влади. Складають вони ту групу господарств, яка щодо розмірів постачання збіжжя державі і розмірів оподаткування знаходиться в найбільш несприятливому становищі; цією своєю політикою совітська влада змагається примусити індивідуальні господарства до ліквідації і вступу до колхозів. Роля індивідуальних господарств є підрядна і щодалі все зменшується. Найдалі посунувся процес колективізації в Степу, де ще в с редині 1931 року було сколективізовано 82.9 % всіх селянських господарств.

Про існуючу в УССР систему хліборобського господарства в даних умовах говорити дуже важко. З часів суцільної колективізації совітська влада в своїх змаганнях поширити засівну площу часто ставала на шлях порушення правильности сівооборотів, дбаючи лише про використання максимальної кількости землі. До цієї неправильности в використанні землі спричинялось також і те, що аж до останнього часу земля перебувала в плинному стані, оскільки розміри землекористування окремих колхозів не були твердо встановлені і земля за ними не була закріплена. Все це вело до того, що жадної правильної системи хліборобського господарства на найзначнішому секторі с.-г. продукції, колхозному - не переведено.

Переходячи до загальних наслідків хліборобської продукції, у першу чергу спинимось на виясненні розмірів урожайности в УССР. Для УССР, як і для всіх країн примітивного хліборобства, характеристичні різні хитання урожайности з року на рік в залежності від кліматичних умов; особливо великими ці хитання для степу в зв'язку з більшою засушливістю тамошнього клімату, з одного боку, і більшою екстенсивністю степового хліборобства - з другого боку. На селянських надільних землях у десятиліття 1905 - 14 рр. середній урожай для головних хлібів в пудах з десятини був такий: жито - 54.7, пшениця озима - 59.1, яра - 47.8, ячмінь - 59.8, овес - 59.4. По окремих районах УССР розміри урожайности виявляли досить значні одхилення; найвищою була середня урожайність на Правобережжі, найнижчою в Степу. Урожайність приватновласницьких земель була на 10 - 15 % вища, ніж урожайність селянських. Порівняння довоєнних даних про розміри урожайности за ряд десятиліть стверджує невпинний, хоч і повільний зріст розмірів середньої урожайности. Після війни й революції в зв'язку з переведенням реконструкції сільського господарства, яка в значній мірі відбувалася стихійно, урожайність різко знизилась, особливо великим було це зниження за часів військового комунізму. В період НЕПу розміри урожайности починають вертатись до довоєнних розмірів. Останні совітські матеріяли середню багатолітню урожайність по УССР з одного гектара в сотнарах визначають так: зернові - 8.8, пшениця - 9.9, жито - 9.2, ячмінь - 8.9. Для врожаю 1933 року подаються такі дані (в сотнарах з одного гектара): зернові - 11.2, пшениця озима - 13.1, жито - 10.4, ячмінь - 13.2. Одначе треба мати на увазі, що ці дані треба приймати з резервою; совітські

джерела подають для останніх років різні розміри урожайности, які між собою не погоджуються.

Пересічний збір зернових культур в УССР в 1909 - 13 роках визначався в 1.151.5 міл. пуд., в урожайному 1927 році він дав 1.102 міл.пудів, в неурожайному 1928 р. - 799.5 міл.пуд., у 1933 р. загальний збір зернових культур дав 222.965 тис. сотн., або 1.360 міл. пудів. Сьогочасний збір зернових культур більш-менш відповідає довоєнному; натомість збір технічних культур в зв'язку з значним поширенням засівної площі під деякими технічними культурами (цукрові буряки, соняшник тощо) назагал виріс. Загальний збір сільсько-господарських культур, зокрема зернових, дуже різниться по районах. Ці ріжниці можна ілюструвати таковою табличкою:

Загальний збір на 1 душу людности в пудах:

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ
1927	27.2	33.4	44.1	55.3
1928	25.4	29.2	33.3	30.2

Ми бачимо, що в урожайних роках, до яких належав 1927 рік, запаси збіжжя в степу значно переважають запаси збіжжя по всіх інших українських районах. В кожному разі УССР розпоряджала в довоєнні роки значними збіжжевими лишками, які складали один з головних предметів українського експорту. За часів совітських, назагал кажучи, ці лишки зменшились; зріст промисловости і зменшення кількости людности, занятої в хліборобстві, привело до зросту внутрішнього споживання і зменшення тої кількости збіжжя, яка могла бути призначена для експорту; минаємо тут той факт, що в деякі роки УССР, в зв'язку з непристосованістю хліборобства до тих порядків, які заводила влада (військовий комунізм, суцільна колективізація), не мала жадних лишків.

Для зрозуміння того становища, в якому перебуває хліборобство УССР дуже важно уявити собі той механізм і ті умови, за допомогою яких відбувається реалізація збіжжя. Совітська влада відразу після свого наступлення оголосила націоналізацію зовнішньої торговлі й перебрала таким чином в свої руки експорт збіжжя. Щодо внутрішньої хлібної торговлі, то вона після спроби за часів НЕПу допустити іннування, поруч з державним, приватного хлібозаготовельного апарату, тепер зосереджена виключно в руках державних органів, при чому кожне господарство зобов'язано постачати державі певну кількість збіжжя по встановленим державою твердим цінам. Розміри постачання для різних категорій господарств встановлені різні, при чому найвищі норми заведені для індивідуальних господарств куркулівського типу; для колхозів норми постачання збіжжя встановлені в розмірі 3.1 - 2.7 сотн. з 1 гект., що складає приблизно коло 30 % урожаю; проте фактично, в зв'язку з спеціяльними методами обрахунку розмірів постачання, колхози мусять віддавати державі значно більший відсоток урожаю. Тверді ціни, встановлені державою за збіжжеві продукти, визначені в порівнянні до цін на промислові продукти дуже низько; до того вартість збіжжя виплачується в теперішній совітській обезціненій валюті. Яке відношення між фактично існуючою вартістю совітський грошей і тими заготівельними цінами на збіжжя, які виплачуються совітською владою, можна судити з того, що після ліквідації карткової системи на хлібні продукти в грудні 1934 року і заведення державою вільного продажу хліба держава за кіло печеного хліба бере приблизно стільки само, скільки вона платить за пуд збіжжя при хлібозаготівлях. Обов'язок постачати державі збіжжя по цінах, які не відповідають продукційним витратам, лягає важким тягарем на хліборобство УССР і веде до того, що життьовий рівень колхозника стоїть дуже низько. Слід додати до цього, що постачання хліба по хлібозаготівлях це не є тим єдиним способом, яким держава одбирає у колхозників збіжжя. Користуючись машинами МТС колхози за їх користування платять натурою в розмірі певного процентового відрахування від гуртового збору (в 1933 році це одрахування визначалось в 20 % гуртового збору за обробку землі і 8 % за молочення збіжжя); при помолі зерна, який переводиться на державних млинах, на користь держави

стягається гарнцевий збір. Певною компенсацією для продуцентів збіжжя є надання їм права продавати лишки збіжжя, що лишилось після хлібозаготівель по вільних цінах; вільна торгівля збіжжевими продуктами для їх продуцентів спеціяльними розпорядженнями влади допускається в окремих областях після виконання в них хлібозаготівельного пляну і продовжується приблизно до початку збору хлібів, коло шости місяців - з січня по липень. Треба проте мати на увазі, що цей порядок, зв'язаний зі значним піднесенням цін на збіжжеві продукти, ставить в дуже важке становище всіх тих продуцентів хліба, для яких власного хліба або хліба одержаного в колхозах за трудодні в результаті виконання зобов'язань перед державою не хватає і його доводиться купувати.

Доповнимо наш виклад даними про ті спеціяльні види культур, які поширені в УССР. Зпоміж технічних культур поширені передовсім - культури цукрового буряку, соняшника й тютюну. Культура цукрового буряку поширена на Лівобережжі й Правобережжі; культура тютюну на Лівобережжі й культура соняшника поширена головним чином на Степовій Україні і почасти на Лівобережжі. Ці культури в порівнянні з довоєнними часами значно розвинулись; проте простірне поширення цих культур не йде рівнобіжно з піднесенням їхньої урожайности; вона стоїть нижче ніж довоєнна. В окремих районах УССР поширено баштанництво, садівництво й виноградництво. Районом баштанництва і виноградарства є передовсім Степ. Садівництво поширено по цілій УССР. Переведення колективізації відбилось на цих галузях сільського господарства дуже негативно.

Скотарство в УССР в порівнянні з хліборобством грає підрядну ролю. Умови для його розвитку при існуючій структурі хліборобства не можуть уважатись сприятливими. Велика розораність земельної площі, крайня обмежена кількість природних лук і пасовиськ, зерновий напрям розвитку хліборобства - всі ці обставини не творили відповідних обставин для розвитку скотарства. Поруч з цим так само не забезпечувала розвитку скотарства й мала вмістимість внутрішнього ринку і брак ширшого попиту на продукти скотарського господарства при слабому розвитку міського життя в країні. Завдяки всім цим причинам перед війною і революцією скотарство стояло на низькому рівні розвитку, набираючи подекуди більш інтенсивного характеру лише в великих поміщицьких господарствах, передовсім на Правобережжі. Після совітського перевороту в роки військового комунізму кількість худоби в УССР катастрофічно зменшилась, але за часів НЕПу вона піднеслася більш-менш до довоєнного стану. В 1928 році в УССР нараховувалось 5.49 міл. штук коней, 8.60 міл. штук великої рогатої худоби, 8.11 міл. штук овець та кіз і 6.96 міл. штук свиней. Переведення суцільної колективізації на стані скотарства відбилось в катастрофічний спосіб. З одного боку мало місце масове спродування і нищення худоби селянами, з другого боку - колективізована худоба масово гинула в колхозах в зв'язку з неналагодженністю колхозного господарства, відсутністю для неї годівлі і догляду. Докладних цифр про сучасний стан скотарства в УССР на теперішній час немає. На першому обласному тваринницькому з'їзді Харківської области в 1933 році було заявлено, що в Харківській області від 1928 по 1933 рік кількість коней по селянських господарствах зменшилась на 50 %, великої рогатої худоби на 60 %, свиней на 70 %, овець і кіз - на 75 - 80 %. Мабуть, можна не роблячи великої помилки ці цифри зменшення худоби прийняти за пересічні для цілої УССР. Цей стан скотарства з 1933 року до теперішнього часу, коли й поліпшився, то дуже мало. В скотарському господарстві в теперішній час треба розрізняти такі форми: 1) скотарство індивідуальне селянських господарств і індивідуальне скотарство колхозників; 2) колхозне скотарство, яке тепер провадиться шляхом заснування колхозних тваринницьких ферм; 3) совхозне скотарство. Скотарство індивідуальних селянських господарств при існуючій системі обмежень для індивідуального селянського господарства не може мати сприятливих умов для свого розвитку; натомість совітська влада, в зв'язку з невдачою спроб налагодити велике тваринницьке господарство, стає на шлях полекшень для розвитку індивідуального скотарства колхозників. Колхозники мають право мати в індивідуальному володінні певну кількість рогатої ху-

доби, свиней, овець і кіз та необмежену кількість птиці; при сьому норми для Полісся, де скотарство в господарстві має більше значіння, підвищені; на коні право індивідуального володіння не поширюється. Перешкодою для розвитку індивідуального скотарства колхозників, окрім тих загальних умов, в які поставлено совітське скотарство і на яких ми спинимось нижче, є те, що колхозники не можуть мати тої кількости корму для худоби, яка потрібна; цього корму не можуть дати ані невеликі ділянки присадибних земель, що знаходяться в особистому користуванні колхозників, ані видачі за трудодні, які своїми розмірами не переходять за дуже обмежені споживчі норми. Скотарство усуспільненого сектора складається з усуспільненої худоби в колхозах і з худоби, що її мають совхози. В змаганнях поліпшити стан скотарства совітська влада стала на шлях організації спеціяльних господарських одиниць, які мають провадити справу скотарства. В колхозах отже організуються спеціяльні тваринницькі ферми, які мають займатися плеканням худоби. Тимчасом цей процес організації колхозних ферм лише почався і в них зосереджується незначний відсоток колхозної худоби. В совхозах переведений поділ на совхози хліборобські і совхози тваринницькі, завданням яких є передовсім плекання худоби; тваринницькі совхози в свою чергу поділено на окремі категорії в залежності від того, який рід худоби вони мають плекати - совхози для коней, рогатої худоби, свиней і овець. Як тваринницькі совхози, так і тваринницькі колхозні ферми мають своїм завданням організувати скотарство в маштабі великого господарства. Скотарство усуспільненого сектору й досі не вийшло зі стадії організації,й стан його не може бути визнаним за задовольняючий. Причини, що спиняють розвиток усуспільненого скотарства, такі: незадовольняючий стан годівельної бази для худоби, антисанітарні умови її приміщення, відсутність досвіду у колхозного і совхозного керовництва, незвичайна плинність робітників і кваліфікованоно персоналу і може найголлвніша - неґативне ставлення українських селянських мас до колхозної ідеї, тим самим відсутність належного догляду і уважности до усуспільнення худоби. Опріч того, треба мати на увазі, що вигідність скотарства, як і вигідність хліборобства, з погляду інтересів окремого господарства, за совітських умов є більш, ніж проблематична. Всі власники худоби, як індивідуальні, таі і колективні, зобов'язані до постачання державі по твердих цінах, які абсолютно не відповідають цінам ринку, певної кількости молока, масла і м'яса. Норми постачання для різних типів господарств встановлено різно, при чому індивідуальні господарства мають постачати всі ці продукти в збільшених розмірах. При загальних важких умовах удержання худоби обов'язок постачання державі молочних і м'ясних продуктів лягає на господарство важким тягарем і примушує його дбати не про збільшення кількости худоби, а скоріше про її зменшення і її ліквідацію. В 1934 році совітські чинники на стан скотарства звернули поважну увагу, признавчи необхідність радикальних заходів для його поліпшення. Ці заходи тим часом скількинебудь очевидних наслідків не дали. Не можна навіть з повною певністю відповісти на питання, чи на протязі останнього 1934 року по цілій УССР припинився процес зменшення кількости худоби. Підупад скотарства в УССР за часів суцільної колективізації мав своїм наслідком витворення гострої недостачі м'яса і жирів.

Як одну з галузів сільського господарства трактують звичайно також і лісове господарттво. Воно в народньому господарстві УССР займає цілком підрядне місце. Про вистачаючу кількість лісів в УССР можна говорити лише на Поліссі; Степ належить до найбідніших на ліс районів в Европі. Становище УССР щодо лісової справи погіршується тим, що вона при своїй бідності лісом має дуже нераціонально поставлене господарство. Кількість лісів в теперішніх межах УССР безупинно зменшується; особливо відбились на зменшенні кількости лісу події великої війни і період військового комунізму, коли рубанки лісів набрали хижацького характеру. Так само відбувається вирубування лісів в розмірах, які значно перевищують їх природний приріст, з часів початку першої п'ятилітки, коли в керуючих совітських колах прийнято погляд, що використовування лісів в УССР мусить переводитись, рахуючись з запасами лісу не на

самій Україні, а в цілому СССР. В 1927 році в УССР нараховувалось 3.695.8 тис. гект. загальної лісової площі; серед неї на частину вкриту лісом припадало лише 2.639.7 тис. гект. Ліси в УССР знаходяться в руках держави, селян і різних установ. В руках держави знаходиться до 70 % загальної лісової площі; установи мають коло 3 % лісової площі, а решта припадає на селянські ліси. Управління державними лісами ще з початку першої п'ятилітки підпорядковано загальносоюзному осередку в Москві; це мало своїм наслідком збільшення вирубування українських лісів.

Сільське господарство українських земель під Польщею.

На українських землях під Польщею, як і в межах УССР, сільське господарство становить основне заняття людности і є джерелом для існування переважаючої частини населення. На структурі сільського господарства українських земель під Польщею відбиваються відносини в обсягу розподілу земельної власности. Яскраво відмежовуються тут дві групи володінь. З одного боку ми маємо дуже роздріблену, особливо в Галичині, дрібну земельну власність, яка творить дуже значне число несамостійних карлуватих господарств. Дрібна земельна власність концентрує в своїх руках переважаючу частину рільних земель. Натомість велика земельна власність, посідаючи порівнюючи незначну частину рільних земель об'єднує в своїх руках майже цілу лісову площу. Існуюча роздробленість земельної власности і наявність великої кількости несамистійних карлуватих господарств відбивається на цілій структурі сільського господарства. Серед окремих галузів сільського господарства так само як і в УССР перше місце займає хліборобство.

Серед рослин, які культивуються в місцевому хліборобстві, треба виділити як головні: жито, пшеницю, овес, ячмінь і картоплю. Пшениця займає поважну частину засівної площі на Поділлі, почасти на Волині і в Львівському воєвідстві; на Поліссі вона одходить на другорядне місце. Жито поширене найбільше на Поліссі і в гірських районах; в цих останніх з ним конкурує овес. Значну засівну площу займає в Галичині картопля, культура якої носить переважно продовольчий характер. З другорядних культур треба означити кукурузу (ередовсім в районі Станиславівського і Тернопільського воєвідств), цукрові буряки, просо, горох, ріпак, конюшину, льон, коноплі. Розподіл засівної площі на західніх землях в середньому за роки 1925 - 29 був такий: на пшеницю припадало 10.8 % цілої ріллі, на жито - 25.1 %, овес - 12.4 %, ячмінь - 7.5 %, картоплю - 12.6 %, кукурузу - 1.5 %. По ступені інтенсивности хліборобство виявляє значні різниці; при примітивности хліборобського господарства в гірських околицях і на Поліссі, при порівнюючи значній екстенсивності його на Волині, яка ще не цілком розірвала з трьохпіллям, в центральних частинах Галичини ми знаходимо господарство, яке поволі стає на шлях більш раціональної і інтенсивної господарки. Відповідно до цих ріжниць в інтенсивності господарства між окремими районами існують значні ріжниці щодо висоти урожайности. Середня урожайність для західніх земель в 1925 - 29 р.р. була така: пшениця з 1 гект. - 10.7 сотн., жито - 9.7 сотн., ячмінь - 10.4 сотн., овес - 9.8 сотн., картопля - 99 сотн.

З технічних культур, опріч культури картоплі, частина якої іде на виріб спирту, треба означити культури цукрового буряку, льону, коноплі, ріпаку, хмелю, тютюну, Під цукровим буряком в 1925 - 29 р.р. було пересічно 37.9 тис. гект., під засівами льону - 33.5 тис. гект., під коноплями - 22.7 тис. гект., під ріпаком - 8.8 тис. гект., хмелем - 1.8 тис. гект., тютюном - 4.4 тис. гект. При великій гущавині хліборобського населення лишки хліборобської продукції не можуть бути значними. Гірські райони і Полісся належать до місцевостей, які самі своєю хліборобською продукцією не можуть себе забезпечити й потребують довозу хліборобських продуктів.

З спеціяльних галузів хліборобства належить згадати про садівництво

і городництво. Сади й городи на західніх землях займають коло 224 тис. гект., зосереджуючись головно в селянських господарствах; з того на сади припадає коло 147 тис. гект., а на городи коло 77 тис. гект. З садових плодів найбільша продукція яблук; в південних частинах краю культивуються південні фрукти - морелі, броскова, в незначній кількості виноград. Серед городини найбільше поширена культура цибулі і капусти.

Скотарство на західніх землях ми зустрічаємо в двох формах. На Поліссі і в гірських районах воно носить екстенсивний характер і базується в першу чергу на використанні природних пасовиськ. В інших частинах краю зустрічаємо зародки більш інтенсивних форм скотарства; починає розвиватись, особливо в Галичині, молочарське господарство, зростає годівля свиней. Окремих порад тварин на західніх землях нараховувалось: великої рогатої худоби 3.209 тис. штук (1933 р.), коней - 1.515 тис. штук.(1932 р.), свиней - 1.722 тис. штук (1932 р.), овець - 884 тис. штук (1932 р.).

Щодо лісівництва західні українські землі знаходяться в більш сприятливому становищі, ніж УССР. Лісова площа займає значні простори земельної площі, підносячись в Станиславівському воєвідстві до 43.7 % загальної площі, а в Поліському до 34.7 % і лише в Тернопільському знижуючись до 18.2 %. Загальні розміри лісової площі складають: Львівське воєвідство - 565.735 гкт., Станиславівське - 528.529 гкт., Тернопільське - 235.432 гкт., Волинське - 639.778 гкт. і Поліське - 1.111.019 гкт. Лісова площа в переважаючій частині є власністю великих приватніх власників і установ; державні ліси відограють підрядну ролю. Великі лісові запаси, що їх мають західні українські землі, використовуються мало раціонально; в значній частині лісів провадиться хижацьке господарство і переважна маса використовується в розмірах, які перевищують щорічний приріст дерева; лісові матеріяли, які поступають на експорт, в значній частині вивозяться в сировому, необробленому вигляді.

Сільське господарство на Підкарпатті. Умови розвитку сільського господарства на українських землях, що увіходять до складу Чехословацької республіки, визначаються їх гірським характером. Приблизно коло трьох четвертин Підкарпаття уявляє вкриту лісами гірську країну, багату гірськими пасовиськами, яка розпоряджає обмеженим запасом земель, придатних до хліборобства. Сприятливіші умови і більші запаси земель придатних до хліборобства існують в низинному районі Підкарпаття, в межах ужгородсько-тиської рівнини. Відповідно до цих природних умов різниться й структура сільського господарства. В низинному районі зустрічаємось з хліборобським господарством більш інтенсивного типу; має місце тут поширення спеціяльних культур, розвинено садівництво й виноградарство. В гірських частинах країни хліборобство більш примітивного типу; великого значіння набирає тут скотарство в зв'язку з можливістю використання великих просторів природних пасовиськ.

Значіння хліборобства обмежується, як ми вже зазначили, незначними запасами земель, придатних для хліборобської управи: з загальної земельної площі припадає на ліси - 48.3 %, на луки і пасовиська - 27.9 % і на засіяну площу лише - 20.1 %. Загальні розміри рільної землі на Підкарпатті в 1933 році складали 233.599 гкт. Переважаючий тип хліборобського господарства на Підкарпатті це - дрібне господарство; на господарства розмірами 1 -10 гект. припадає 91.4 %, а на господарства 10 - 20 гкт. - 6.0 % всіх господарств (1930 р.). В розподілі культур зустрічаємо поважні ріжниці між низинним і гірським районом. В низинному районі важніші культури такі: озима пшениця (20.58 % засівної площі 1929 р.), кукуруза (18.87 %), картопля (14.74 %), жито (11.85 %) і овес (11.85 %). Натомість в гірському районі на перший плян висуваються культури картоплі (26.33 %), кукурузи (19.56 %) й вівса (16.53 %; культура жита займає підрядне місце (4.79 %), пшениці не сіють зовсім. Продукція збіжжя покриває продовольчі потреби населення й дає невеликі лишки лише в низинному районі; гірський район, який займає більшу частину Підкар-

паття, продовольчих потреб населення своїм малорозвиненим хліборобством задовольнити не може.

Про певне поширення спеціяльних культур можна говорити лише на низинній частині Підкарпаття; певним розвитком тут користуються культури тютюну, соняшника, льону, коноплі. Тепле підсоння низинної частини Підкарпаття створює можливості для розвитку садівництва й виноградарства. Простір занятий виноградниками на Підкарпатті перевищує 3 тис. гект. З окремих овочевих дерев найбільше поширення мають яблуні, груші і сливи. Розвиток садівництва і виноградництва спиняють проте несприятливі умови збуту, віддалення від головних споживчих ринків в межах держави, великі утруднення для експорту і відсутність промислової переробки овочів в краю.

Природні умови Підкарпаття, великі простори гірських пасовиськ (полонин) створюють на Підкарпатті сприятливі умови для розвитку скотарства; в гірському районі його значіння є більше, ніж значіння хліборобства. Скотарство має тут екстенсивний характер і базується на використанні багатих місцевих природних пасовиськ. Більшим поширенням користується розведення рогатої худоби і вівчарство; меншу ролю відограє свинарство. В місцевому скотарстві головний дохід одержується в першу чергу продажом худоби на м ясо; молочарство знаходиться в початковій стадії розвитку. На 1.I.1933 року окремих пород тварин було: коней - 41.565, рогатої худоби - 199.607, овець - 84.908, свиней - 50.908. Розвиток скотарства, так само, як і розвиток спеціяльних культур в хліборобстві спиняють несприятливі умови збуту.

Велике значіння на Підкарпатті відіграє лісівництво. З поданого вище відсотку лісової площі у відношенні до загальної площі країни можна бачити, що по розмірах заліснення Підкарпаття перевищує всі інші частини українських земель; абсолютні розміри лісової площі на Підкарпатті досягають 612 тис. гект. Переважаюча частина лісів припадає на листові, дуже цінні породи (66 % бук, 10 % дуб). Ліси Підкарпаття зосереджені передовсім в руках держави. Лісова господарка стоїть проте на низькому рівні; розвиток її спиняє з одного боку брак капіталів, а з другого боку труднощі з експортом дерева.

<u>Сільське господарство інших частин українських земель.</u>

Вище ми подали основні дані, що характеризують сільське господарство тих частин українських земель, які виділені в окремі більші адміністративні одиниці; лишаються поза цим оглядом ті частини нашої території, які входять до складу адміністративних одиниць мішаного національного складу, де виділення даних по українській території натрапляє на значні труднощі. Відносно цих земель ми мусимо обмежитись лише загальними даними, які доповнять відомості, що їх подано вище.

В межах СССР, опріч УССР, яка складає окрему адміністративну одиницю, до української національної території належить широка смуга земель по українсько-російському кордоні в межах теперішньої Курської і Воронізької області.; безпосереднє продовження української національної території складає значна частина Озівсько-чорноморського краю; маючи мішаний національний склад, господарськи тісно зв'язаний з українськими землями Крим; про інші частини українських земель, що увіходять до складу Білоруської республіки і західньої области,ми тут не будемо згадувати. Сільське господарство цих районів, за винятком Криму, по свойому характеру наближається до структури сільського господарства тих районів УССР, до яких вони прилягають. Сільське господарство українських частин Воронізької і Курської области нагадує по своїй структурі відносини в сільському господарстві Лівобережжя; при тому самому складі збіжжевих культур воно, так само як і Лівобережжя, характеризується поширенням культури цукрового буряку і є в суті річей продовженням лівобережного цукроварського району в межах УССР. Відносини в Чорноморсько-Озівській области,з яскраво висловленим збіжжевим характером хліборобства,

поширенням серед збіжевих культур пшениці і ячменю, а серед технічних рослин культури соняшника, наближаються до відносин в Степу. Інакше під цим оглядом складаються відносини в Криму, де структура сільського господарства в зв'язку з природними і кліматичними його особливостями носить своєрідний характер; в сільському господарстві збіжеві культури тут поповнюються рядом спеціяльних культур, які для сільського господарства півострова відограють першорядне значіння; поширено тут розведення тютюну, садівництво і виноградництво.

Становище сільського господарства на українських землях під Румунією різниться в колишній австрийській Буковині і в колишній російській Бесарабії. Буковина в значній своїй частині уявляє гірську країну і в гірських її місцевостях ми зустрічаємось з примітивним сільським господарством продовольчого типу, в якому велику ролю відограє скотарство. В долишній частині Буковини знаходимо господарство досить значної інтенсивности; в скотарстві є помітний перехід до інтенсивних форм з зародками молочарського господарства й поширенням свинарства. Для Буковини є характеристичним велике роздріблення дрібної земельної власности і наявність значної кількости несамостійних карлуватих господарств. Відносини в сільському господарстві Бесарабії є відмінні. Воно наближається по свойому типу до сільського господарства степового району УССР; хліборобство має збіжевий характер, з великою перевагою серед культур пшениці і ячменю і відрізняється невисокою інтенсивністю. Так само екстенсивний характер має в районі й скотарство.

В межах Польщі і ЧСР українська територія в районі Карпат виходить поза межі Львівського воєвідства в Польщі й межі Підкарпатської Руси в ЧСР, охоплюючи частину східньої Словаччини і Краківського воєвідства. Район цей Лемківщина - уявляє гірську країну і сільське господарство по свойому типу наближається тут до сільського господарство інших частин Карпат. При обмеженій кількості придатних до хліборобства земель хліборобство не задовольняє продовольчих потреб населення; значну ролю відограє скотарство. Цілий уклад сільського господарства носить дуже примітивний характер.

Лекція шоста.

Спільні властивості сільського господарства українських земель.

Вище подано нами образ стану сільського господарства окремих частин українських земель відповідно до їх теперішньої державної приналежности. Переведення такого розмежування при характеристиці стану сільського господарства було необхідним, бо інакше не було можливим приняти до уваги ті особливості сільського господарства, які є результатом різниць земельної і загальної економічної політики окремих держав. Але поруч з цим в сільському господарстві всіх українських земель є також і певні спільні властивості. Тут ці спільні властивості заховались може в більшій мірі, ніж в інших галузях господарської діяльности, бо сільське господарство по самій своїй природі є більш консервативне і підлягає змінам і перетворенню більш повільно і з більшими труднощами. Через те спільні риси сільського господарства українських земель, витворені фактами спільної історичної минувшини і спільної національної приналежности хліборобського продуцента, впливами різної політики різних держав, до якої належать українські землі, не мо-

гли бути закреслені і ліквідовані.

Можна твердити, що певні спільні риси в структурі сільського господарства всіх українських земель існують. Виняток в цьому відношенні складають хиба лише гірські райони. В зв'язку з ізольованістю цих районів, утвореною природними умовами, в зв язку з відсутністю цих тісніших зв'язків з їх ширшим оточенням в сільському господарстві,там заховалось багато специфічних своєрідностей, які і для інших частин національної території становлять вже перейдений етап.

Структуру сільського господарства в великій мірі визначають ті відносини, які існують в обсягу розподілу земельної власности. Має значіння розподіл земельної власности між великим і дрібним землеволодінням, оскільки великі й дрібні сільсько-господарські підприємства поставлені в різні умови щодо можливостей розвитку своїх продукційних сил. Має так само значіння національний склад великої земельної власности; зріст хліборобського населення веде до зросту потреби в землі, до земельного голоду серед дрібних земельних власників; належність великої земельної власности до іншої національної групи, ніж маса дрібних хліборобів веде до утруднення мобілізації землі й розширення варстату праці дрібних хліборобів; зменшення великої земельної власности при цих умовах трактується, як зменшення національного стану посідання й переводяться заходи, які мають цьому запобігти.

Відсутність власної державности мала своїм результатом те, що велика земельна власність на всіх українських землях в своїй переважаючій більшості опинилась не в українських руках. Українська земельна власність це - передовсім дрібні і карлуваті господарства, в обмеженій частині господарства середніх розмірів. Український хлібороб, який складає основну масу хліборобського населення, розпоряджає лише обмеженою частиною земельного запасу на українських землях. Ці відносини не змінились після подій 1917 - 20 років, коли всі українські землі були тереном революційних подій. Найбільш показний і характеристичний під цим оглядом перебіг подій в межах УССР. Совітська влада в початковій добі свойого панування на Україні змагалась заховати непорушними великі сільсько-господарські підприємства, одібравши їх у поміщиків і передавши в руки держави. Одначе,під натиском селянських рухів, влада переважаючу більшість українського земельного фонду мусіла була передати в руки селян. Проте вдержати за собою землі селянству не вдалось. Переведення колективізації привело фактично до того, що розпорядження землею опинилось в руках загальносоюзної влади, а селянська маса на колишній своїй землі опинилася в совхозних маєтках в становищі гіршому, ніж становище робітника. З наведених вище даних ми знаємо, що в теперішній час величезна частина засівної площі сконцентрована саме в колхозах. Таким чином навіть аграрна революція при відсутності власної державности не змогла забезпечити землі українському хліборобові. На українських землях під Польщею, де переведена після повстання держави аграрна реформа мала дуже обмежений характер, старі феодальні відносини в розподілі земельної власности залишились в майже непорушеному вигляді. Згідно з даними перепису 1921 року в руках великої земельної власности (понад 50 гект.) знаходилось:

В Львівському	воєвідстві	46.1 %	загальної поверхні
В Станиславівському	"	58.1 %	" "
В Тернопільському	"	47.2 %	" "
В Поліському	"	69.3 %	" "
В Волинському	"	44.8 %	" "

Серед великої земельної власности перше місце займає власність розмірами понад 500 гект.; в її руках концентрується коло 50 % всієї площі. Національний розподіл великої земельної власности характеризується цією табличкою, яка подає дані щодо української і найбільш значної - польської - групи земельної власности.

	Полісся	Волинь	Львів	Станиславів	Тернопіль
Поляків					
Кількість	555	523	816	356	533
Площа в гкт.	1.093.208	482.443	661.864	250.312	457.608
Українців					
Кількість	39	140	15	25	18
Площа в гкт.	73.712	111.454	4.942	4.090	4.420

Велика земельна власність концентрує в своїх руках переважно лісову площу; відсоток ріллі в великій земельній власності вагається од 8.9 % на Поліссі до 54.8 % в Тернопільському воєвідстві. Подібні відносини маємо також на Підкарпатті. Ріжниця там полягає лише в тому, що, оскільки основним багацтвом краю були ліси, а основним джерелом прибутків їх використування, велика земельна власність сконцентрована саме в лісових маєтках. Розподіл лісової площі за даними 1920 року на Підкарпатті був такий: з 546.953 гкт. лісів на державні ліси припадало 296.523 гкт., на приватні розмірами більше 500 гкт. - 135.563 гкт., натомість ліси громад займали площу лише 15.465 гкт. Як ми знаємо з наведених вище даних, на ліси на Підкарпатті припадає коло половини його земельної площі, а на рільні землі, які зосереджені передовсім в руках дрібної земельної власности лише п'ята частина його земельної площі.

З наведених даних ми бачимо, що на всіх українських землях український хлібороб, незалежно від тих політичних режимів, які там існують, посідає лише обмежені можливості для своєї господарської експансії. Велика земельна власність, яка концентрує в своїх руках найцінніші категорії земель - відповідно до місцевих обставин рільні чи лісові - і яка зосереджена у представників чужої національної групи, стоїть на перешкоді розвитку цієї експансії, відповідно до особливостей історії тих держав, до яких належали дані частини українських земель, велика пр ватна власність заступлена власністю державною або з нею конкурує ця остання.

Наслідки цього факту відбились не лише на розвитку і стані нашого сільського господарства; мали вони вплив і на загальний уклад нашої економіки в її цілому. Спинимось лише на тих наслідках, які мав цей факт для стану сільського господарства - теми, яка на разі нас безпосередньо цікавить. Взаємовідносини між великою - неукраїнською - і дрібною - українською земельною власністю для того періоду, який визначив сучасну структуру сільського господарства, зв'язані з тими нормами, на яких була переведена ліквідація на українських землях панщини. Не входячи в розгляд цих норм, які були різними для українських земель різної державної приналежности, треба підкреслити, що всі вони мають ті спільні риси, що дрібне селянське господарство було ними поставлене в такі умови і в таку господарську залежність від великого господарства, при яких воно було позбавлено можливости розвинути свої продукційні сили. Володіючи надто малою земельною площею, воно при інтенсивному прирості людности, який до останнього часу характеризував усі українські землі, було позбавлено можливости використати всю ту робочу силу, якою воно розпоряджало. Загальний курс господарської політики на українських землях утрудняв інтенсифікацію сільського господарства, а незначний і повільний розвиток промислових занять, ставив перешкоду до переходу в більшій кількості хліборобського населення до промислової праці. В результаті цього майже ціло українська територія є районом дуже значного аграрного перенаселення. В сільському господарстві і на селі зосереджена більша кількість робочих сил, ніж та, яка може бути використана; в багатьох районах перенаселення доходить до тих розмірів, що в сільському господарстві зосереджена більша кількість робочих сил, ніж їх сільське господарство може виживити; наслідком цього для певних груп хліборобського населення утворюється стан хронічного недоїдання, а в гірші неурожайні роки наступає голодування.

Ми зазначили щойно, що аграрне перенаселення охоплює майже цілу ук-

раїнську територію. На цій справі треба спинитись докладніше. Аґрарного перенаселення немає або відчувається воно в незначній мірі в тих невеличких районах, що тяжать до великих міст, населення яких, маючи близький ринок в місті, має можливість провадити більш інтенсивну господарку або шукати в близькому місті заробітку поза сільським господарством. Але при обмеженому розвитку міст на українських землях ці райони в економіці сільського господарства відограють підрядне значіння. Більше значіння під цим оглядом мала Степова Україна, район недавньої української колонізації і значних земельних запасів. Там перенаселення було з'явищем зовсім нового походження, стало відчуватись в незначних розмірах лише з початків XX віку. Поза тим всі інші українські землі були районом дуже інтенсивного аґрарного перенаселення. Наявність аґрарного перенаселення характеризується даними про кількість робочих рук на селі, праця яких не може бути використана, даними про кількість господарств, праця в яких не вистачає для робочих сил занятої в ньому родини і даними про розміри еміґрації. Обчислення лишків робочої сили, що не знаходить пристосовування в сільському господарстві, переводились на Великій Україні; очевидно, що всі ці обчислення з огляду на складність обрахунків можуть носити лише приблизний характер. Для передвоєнних часів такі обчислення лишків невикористаної робочої сили на селі переведено в 1901 році. Згідно з цими даними лишки невикористаної робочої сили на селі складались в тисячах душ:

Волинь	1095	Чернігівщина . . .	819
Київщина	1326	Харківщина	1037
Поділля	1184	Катеринославщина .	633
Полтавщина . . .	1310	Таврія	259
Херсонщина . . .	664		

За совітських часів згідно з обрахунком на 1931 рік в сільському господарстві невикористаними залишалось 38.4 % загального запасу робочих сил 5.170.6 тисяч душ. Розміри аґрарного перенаселення на українських землях під Польщею характеризують дані про кількість дрібних господарств. Коли приняти, що господарство розмірами до двох гектарів не може виживити родину, а господарство од 2 до 5 гкт. не може заняти всі її робочі сили, то значіння і питомий тягар цих груп господарств виявить інтенсивність аґрарного перенаселення. Згідно з переписом 1921 року відносини під цим оглядом такі:

	Львів	Станиславів	Тернопіль	Полісся	Волинь
Господ. до 2 гкт.					
загальне число	207.044	159.970	138.941	20.429	32.290
% до всіх господ.	11.6	12.5	11.2	0.7	0.4
Госп. од 2 до 5 гкт.					
загальне число	140.598	57.330	78.477	47.341	83.567
% до всіх госп.	23.2	14.9	19.4	5.1	13.8

Стан аґрарного перенаселення на Підкарпатті характеризується тим фактом, що за даними 1930 р. господарств розмірами до 10 гкт. було 91.4 % всіх господарств.

Всі українські землі були за тих часів, коли еміґрація була можлива, тереном дуже інтенсивної хліборобської еміґрації. З Великої України в роках 1896 - 1914 переселилось на нові землі за Урал 1.610.520 душ. В Галичині перед війною мала місце інтенсивна українська еміґрація до Америки, точні розміри якої встановити нема можливости; поруч з тим була розвинена сезонова зарібкова еміґрація, головним чином до Німеччини; вона доходила в 1913 - 14 році до 114.253 душ. Так само інтенсивне поширення мала еміґрація до Америки на Підкапатті й Буковині. Всі ці дані ілюструють поширення на цілій україн-

ській території інтенсивного аґрарного перенаселення. Як ми підкреслили в ряді районів, аґрарне перенаселення набирає таких форм, що частина хліборобського населення не може в сільському господарстві не лише використати той запас робочих сил, яким вона розпоряджає, але не знаходить в ньому засобів для прохарчування. В гірських районах по обидва боки Карпат менш заможні групи населення хронічно голодують. Наслідком цього є ознаки деґенерації людности в ряді наших бідніших районів.

Наявність аґрарного перенаселення є фактом, який вказує на низьку ступінь інтенсивности сільського господарства на українських землях. Абстраґуючи від тих ріжниць в інтенсивности сільського господарства, які є по окремих районах, слід зазначити, що інтенсивність українського сільського господарства, на загал беручи, є нижчою ніж в головних західньо-европейських країнах. Це встановлюється цілим рядом вимірників. Сільське господарство українських земель базується лише на одному хліборобстві; скотарство, яке при інтенсифікації сільського господарства набирає більшого значіння, відограє у нас підрядну ролю. Цей слабий розвиток скотарства на наших землях яскраво ілюструє отся табличка:

На українських землях під Польщею припадає 18.9 корів на 100 гкт. рільної площі.

в УССР	"	19.8
в ЧСР	"	31.3
в Німеччині	"	36.6
в Данії	"	62.0

При сьому треба мати на увазі, що дані по УССР відносяться до часів з перед колективізації; отже тепер вони є значно менші. Перевага хліборобства в українському сільському господарстві веде до того, що серед культур поширених на наших землях користуються однобічною перевагою збіжжеві культури; ті культури, які мають постачати годівлю для худоби, займають підрядну частину рільної площі.

На збіжжеві культури в УССР припадало 79.9 % (1928), на українських землях під Польщею 67.54 % (1929), в той час, як в Німеччині на збіжжеві культури припадало 59.4 % (1923), не кажучи вже про країни розвиненого скотарства, як Данія. В зв'язку з однобічністю хліборобства на українських землях і його малою інтенсивністю урожайність на українських землях є нижчою, ніж в західньо-европейських країнах. Це ілюструє така табличка, яка показує середній збір з 1 гектара в сотнарах в 1927 році для окремих хлібів.

	пшениця	жито	ячмінь	овес
Німеччина	18.8	14.5	18.6	18.3
Франція	14.2	11.1	15.5	14.4
Італія	10.8	12.1	8.7	9.2
Анґлія	22.0	16.3	16.1	14.1
УССР	8.8	9.4	6.4	7.2
Полісся (1922-26)	8.4	9.2	8.3	7.7
Волинь (1922-26)	10.8	9.9	10.0	9.4
Львів (1922-26)	9.4	9.6	10.8	10.2
Станиславів (22-26)	9.2	10.1	10.0	10.5
Тернопіль (1922-26)	10.3	10.6	10.4	10.7

Мала інтенсивність сільського господарства на українських землях при наявности великого аґрарного перенаселення веде до того, що життьовий рівень українського хлібороба стоїть дуже низько; він має мінімальну можливість для задоволення своїх потреб. Відповідні досліди в цій справі в ширшому маштабі переводились в межах УССР. Наводимо дані, які характеризують життьовий рівень селянських господарств в 1924-25 роках по УССР в середньому на одно господарство:

групи господарств	валов. прибуток в крб.	набуття продуктів на 1 господарство в крб.			
		разом продукт. особистого споживання	в тому числі		
			взуття і шкіри	мануфакт. і галант.	річей культ.
без засіву	188.01	49.31	8.96	7.43	0.41
з засівом до 2 дес.	376.70	51.17	11.86	8.57	1.64
з зас. од 2 до 4 д.	479.40	68.51	15.83	14.58	1.82
од 4 до 6 дес.	623.10	79.54	19.57	17.99	2.16
од 6 до 9 дес.	763.36	98.40	24.83	24.27	2.78
од 9 до 15 дес.	1012.02	144.19	34.97	41.02	4.11
понад 15 дес.	1429.83	182.84	42.46	50.78	6.87

Ці дані характеризують дуже низький життьовий рівень українського селянина, всю обмеженість тих його потреб, які він може задовольнити. До того ще ці дані відносяться до періоду Непу і характеризують життьовий рівент доколективізаційних часів. Тепер відносини змінились на гірше й становище хлібороба є без порівняння гірше. Не треба думати, що по інших українських землях життьовий рівень українського хлібороба стоїть вище, особливо тепер в часах кризи. Ряд відомостей стверджує, що цей рівень знизився до тої міри, що селяне споживають сіль, якою годують тільки худобу, що вони переводять найдалі йдучі обмеження в споживанні сірників, нафти, тощо. Надзвичайно низький життьовий рівень сільсько-господарського продуцента становить спільну властивість сільського господарства всіх українських земель. Певний виняток в цьому відношенні складав раніше український Степ, де витворилась досить значна група заможних селянських господарств й де в зв'язку з високим рівнем заробітної платні і наявністю значних сільсько-господарських заробітків існували обставини для піднесення життьового рівня нижчих груп господарств. Тепер ці відносини належать до минулого. В зв'язку з боротьбою совітської влади з заможним селянством, а особливо в зв'язку з переведенням в Степу суцільної колективізації життьовий рівень сільсько-господарського продуцента там дуже знизився.

Всі ці спільні властивості сільського господарства українських земель, які ми відзначили, є в першу чергу наслідком тотожних в своїй суті заходів господарської політики тих держав, до яких належали українські землі, політики, що керувалась не інтересами цих земель, а потребами того державного організму, до якого вони входили. Поруч з властивостями цього порядку можна знайти в українському сільському господарстві ще також і інші спільні прикмети, які зв'язані із спільністю тих природних умов, в яких знаходиться величезна частина української національної території. Природні умови - відповідний ґрунт і кліматичний режим - витворили на українських землях належні обставини для поширення культури певних рослин; поширення таких культур визначається існуванням певних природних умов, а не тими кордонами, на які поділено українські землі. З збіжжевих рослин спеціяльне значіння в українському сільському господарстві мають дві культури - пшениці й ячменю. Культура пше-

ниці поширена на цілій українській території за винятком гірських і північних районів, де вона займає мінімальну площу, а то й зовсім зникає, більшого значіння набуває на площі, що захоплює величезну частину наших земель; межі її йдуть через Галицьке Поділля і Буковину на заході, через південну Волинь, Київщину і Чернігівщину на півночі, доходячи на півдні до Чорного і Озівського морей. Земельна площа занята пшеницею на українських землях більша, ніж в якій-небудь іншій европейській державі; в світовому маштабі засівна площа пшениці українських земель займає з своїми розмірами третє місце; її перевищують Сполучені Північно-Американські Штати і Канада, при чому розміри засівної площі пшениці на українських землях і в Канаді майже дорівнюються. Культура ячменю,поширена на всіх українських землях,більшого значіння набирає на Лівобережжі і в Степу; серед продуцентів цього збіжжя в світовому маштабі українські землі займають друге місце, йдучі безпосередньо за Сполученими Штатами. З промислових культур, як характеристичну для українських земель,треба означити культуру цукрового буряку, яка найбільш поширена в центральній частині України, в довгій смузі, що йде по обидва боки 50-го рівнобіжника, захоплюючи, як українські землі під Польщею, так і під совітами; щодо розмірів засівної площі цукрового буряку українські землі займають перше місце в цілому світі.

Певні спільні властивості має сільське господарство на всіх українських землях в зв'язку з існуванням певних спільних рис в його господарській структурі. Господарська структура сільсько-господарського підприємства визначається тим взаємовідношенням, яке існує в ньому між основними факторами сільсько-господарського виробництва: людиною, капіталом і землею. Оскільки господарюючою людиною, сільсько-господарським продуцентом на українських землях виступає українець з певними трудовими звичками і методами, з певними особливостями вдачі,- це не може не відбитись до певної міри також і на структурі сільсько-господарського підприємства, все це не може не витворити певних спільних рис для цілого українського сільського господарства. Але ця справа докладно ще не вивчена.

На українських землях, коли не брати до уваги тих відносин, які запанували після переведення суцільної колективізації в УССР і які не мають стабільного характеру, є два різко поділених роди сільсько-господарських підприємств - поміщицькі великі господарства і селянські дрібні господарства трудового типу. Основну частину складають трудові селянські господарства. Можна відзначити такі спільні моменти, які характеризують цю найбільшу категорію сільсько-господарських підприємств на українських землях. Всі вони мають певні спільні риси, якими характеризується в них поділ праці між членами родини; традиційно існують галузі господарства, провадження яких належить до чоловіків і до жінок; з одного боку наприклад польове господарство і догляд за кіньми, з другого боку городництво і птахівництво; так само існують роди праці, які традиційно розподіляються між чоловіком і жінкою. Цей розподіл галузей господарства і родів праці в сільському господарстві для українських земель має специфічні спільні риси. Існують певні спільні властивості структури трудового селянського господарства, які є наслідком спільних рис хліборобської техніки, які витворені тисячолітньою традицією хліборобської культури, спільні властивості структури, які є результатом спільних норм звичаєвого права, спеціяльно ж спадщинного права. Проте матеріял з цього обсягу ще не є вивчений й наразі можна лише констатувати наявність цих спільних властивостей, але важко охарактеризувати їх з більшою длкладністю.

Другу групу сільсько-господарських підприємств на українських землях складають великі поміщицькі господарства. Оскільки вони знаходяться в чужих руках і інтереси їх власників дуже мало зв'язані з українськими землями, характеристичною рисою їхньої організації є те, що прибутки з цих господарств в своїй значній частині використовуються поза межами наших земель. Розуміється, це з'явище не належить до категорії тих, які могли би сприятливо впливати

на піднесення рівня, як нашої сільсько-господарської культури, так і взагалі господарського розвитку наших земель. Специфічних покалічених форм, які є одним з виявів загальних тенденцій політики великої земельної власности., на наших землях, це використання прибутків набрало на українських землях в СССР. Центральна влада, забравши в свої руки розпорядження землею, прибутки з них використовує для загально-союзних потреб, не завжди лишаючи самим продуцентам на прожиток навіть голодовий мінімум.

В попередньому викладі ми дали характеристику тих спільних властивостей сільського господарства на українських землях, які звязані з одним з трьох факторів: спільних тенденцій економічної політики на українських землях, спільности природних обставин і спільности структури сільсько-господарських підприємств. Повстає питання, як впливають тенденції господарського розвитку на захования чи розвиток цих спільних властивостей сільського господарства на українських землях. Спільні риси в структурі сельнського господарства на українських землях базуються, як ми бачили, на тому, що воно заховує певні спільні традиційні риси, утворені попереднім розвитком. Оскільки раціоналізація сільського господарства полягає на розриві з традиційними методами провадження господарства й на перебудові його відповідно до вимог аґрономічної науки, піднесення сільського господарства на вищий ступінь і його раціоналізація означало ослаблення, коли не знищення цих спільних рис структури господарства. Спеціяльно це зникнення їх мусить наступати тоді, коли раціоналізація переводиться шляхом пересадження на український ґрунт чужих форм і метод, а не шляхом пристосовування і зміни їх відповідно до наших обставин; це останнє очевидно можуть зробити лише свої а не чужі чинники. Так само раціоналізація господарства веде до ослаблення залежности господарства од природних обставин. Натомісць спільні властивости, звязані з впливами економічної політики, залишаються в силі й набирають щораз більшого значіння, оскільки зростає вплив держави на господарське життя. Але оскільки економічна політика на українських землях базується не на їх потребах, зріст господарського втручання держави буде означати, що на нашій території буде йти спільний процес деформації і деґрадації нашого сільського господарства. Яскравим прикладом цього можуть бути ті наслідки, до яких довело максимально поширене втручання держави в сільське господарство УССР. Оскільки політика реґуляції господарського життя нині не обмежується СССР, на інших українських землях ми також би могли знайти тотожні, хоч і не такі яскраві, ілюстрації.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО П'ЯТОЇ І ШОСТОЇ ЛЕКЦІЇ.

1. Які підстави організації сільського господарства в совітських колхозах?

2. Яку ролю відограє скотарство на окремих частинах українських земель?

3. Які взаємовідношення між великою і дрібною земельною власностю на окремих частинах українських земель?

4. Які спільні прикмети стану сільського господарства на всіх українських землях?

Лекція сьома.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ.

ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Вступні уваги. З наведених вище даних ми знаємо, що по кількості зайнятої людности промисловість на українських землях є тою господарською діяльностю,

яка йде після сільського господарства, при чому йде на дуже далекому віддаленні. В той час, коли в сільському господарстві зайнято на окремих українських землях понад 80 відсотків людности (в поліському воєводстві 88,7 % самодіяльної людности), відсоток людности зайнятої в промисловості вагається між 3 - 10 % (Тернопільське воєводство 3,4 % самодіяльної людности, Підкарпаття 10,6% в промислі і ремісництві). Проте значіння промисловости в економіці українських земель не треба оцінювати виходячи лише з тої неозначеної кількости людности, яка в ній працює. Треба мати на увазі, що промисловість є той рід господарської діяльности, де в високій мірі знаходять пристосовання машини; отже, продукційність праці робітника є там значно вища, ніж в сільському господарстві. Проте, як ми знаємо з попереднього, для сільського господарства українських земель є характеристичним великий розвиток аґрарного перенаселення - праця сільсько-господарського продуцента отже при своїй нижчій продукційности в межах сільського господарства використовується лише частинно і в неповних розмірах. Коли порівнювати значіння промисловости і сільського господарства виходячи з вартости виробів тої і другої галузі, значіння промисловости в економіці українських земель буде виглядати значно поважніше і дорівнюється значінню сільського господарства. Так за обрахунками 1927.28 року в УССР вартість продукції сільського господарства в довоєнних цінах складала 2.131,8 міл.крб, а вартість продукції промисловости 1.792,3 міл.крб. Оскільки тенденцією економічного розвитку є збільшення в національній економіці ролі промисловости, питомий тягар її щодалі зростає.

Розвиток промисловости на українських землях в її модерних формах великих підприємств, які обслуговуються машинами і концентрують сотки і тисячи робітників, є справою останніх десятиліть; початок цього розвитку в ширшому маштабі датується більш менш з половини XIX віку. Велика промисловість на українських землях заснована майже виключно за допомогою чужих капіталів, обслуговується в значній мірі чужими технічними силами і неукраїнським робітництвом.

Клясифікацію промисловости можна переводити в залежності від її розмірів і принципів її організації і в залежності від роду продуктів, які вона постачає. Виходячи з розмірів і принципів організації промислових підприємств, розрізняють: велику і дрібну промисловість, промисловість фабрично-заводську, ремісничу і хатню (кустарну). Поділ промисловости на велику і дрібну прийнятий промисловою статистикою; вона відносить до категорії великої промисловости всі ті промислові підприємства, які мають понад певну кількість робітників; разом з тим, звичайно, встановлюється одна кількість робітників для тих підприємств, що не мають механічних двигунів і друга нижча кількість для тих підприємств, що користуються механічними двигунами. Підприємства нижчих категорій відносяться до дрібної промисловости. Фабрично-заводська промисловість працює звичайно на задоволення потреб широкого ринку, ремісничa виконує замовлення окремих осіб, пристосовуючись до її потреб і вимог; хатня промисловість працює на посередника, який скуповує вироблені продукти і постачає їх на ринок. Розподіл галузів промисловостей в залежності від роду вироблених продуктів може бути різний; залежить він від тої клясифікації, яку ми переводимо для продуктів, що виробляють окремі промислові підприємства; розрізняють, отже, добуваючу і оброблюючу промисловість; до першої належать ті галузі промисловости, що постачають сировину, до другої ті, що постачають готовий продукт. В добуваючій промисловості виділяють, як спеціяльну галузь, гірничу промисловість. Виділяються, як окремі галузі промисловости - промисловість по обрібці продуктів сільського господарства, промисловість по обрібці тваринних продуктів, текстильна, хемічна, металічна промисловості і т.д. Загалом способи клясифікації промисловости в залежності від роду виробленого продукту дуже різноманітні і численні. В нашому дальшому викладі ми будемо мати на увазі, як велику, так і дрібну промисловість, спеціяльно беручи на увагу при сьому промисловість ремесничу і

кустарну. Останні галузі промисловости для нас мають спеціяльний інтерес, оскільки в них український елемент заступлений значно поважніше, ніж у великій промисловості. В розподілі промисловости по роду вироблених продуктів будемо брати найбільш широкі і загальні категорії, бо такі для цілей загального уявлення стану нашої промисловости є найбільш придатними. В зв'язку з рішенням реґістрації промисловости по окремих наших землях, що увіходять до складу різних держав, а також в зв'язку з особливостями організації промисловости на українських землях в СССР і інших частинах нашої території, ознайомлення з конкретними даними про стан нашої промисловости ми будемо провадити по окремих наших землях відповідно до їх теперішньої державної приналежности.

Промисловість в УССР. При ознайомленні зі станом промисловости на українських землях в СССР треба мати насамперед на увазі ті особливості її правної і організаційної структури, які відрізняють її від промисловости на інших частинах наших земель. Вся промисловість в УССР, окрім дрібної, удержавлена; хоч для приватних підприєств, спеціяльно для ремісничої і кустарної промисловости, формально можливості для існування не зачинені, їх поставлено в такі умови щодо набування потрібної сировини і матеріялів і так високо оподатковано, що фактично приватні підприєства існувати не можуть. Ще в 1927.28 р. продукція приватно-капіталістичного сектора складала лише 3,1% всієї промислової продукції. Тепер приватно-капіталістичних підприємств в УССР не існує. Приватна ремісничa і хатня промисловість існує в мінімальних розмірах. Таким чином промисловість УССР репрезентована в першу чергу підприємствами так званого усуспільненого сектора; він складається з підприємств державних і кооперативних, при чому кооперативні підприємства відограють другорядну ролю. Державні підприємства поділено в залежності від того, які державні органи ними керують, на підприєства загально-союзні, республіканські і місцеві; керування загально-союзними підприємствами належить загально-союзному уряду, керування республіканськими - уряду УССР, місцевими підприємствами - місцевим (обласним, районовим і міським) органам влади. Проте цей поділ має тепер в значній мірі формальний характер, оскільки ціла промисловість здійснює той виробничий плян, який встановлено загально-союзними державними органами в загально-союзному порядку. Основні галузі промисловости в УССР кам'яновугільна, металюрґійна і залізорудна, машинобудівельна, цукроварська, електротехнічна - належать до загально-союзної промисловости; до республіканської промисловости в УССР належить ряд підприємств другорядних галузів промисловости - паперової, олійної, порцеляно-фаянсової, борошняної, шкіряної тощо; місцева промисловість складається з невеликих підприємств місцевого значіння; це дрібні млини, цегельні, олійниці тощо. Основне значіння мають підприємства загально-союзної промисловости, яка концентрує найбільш важні галузі української промисловости. Окремі підприємства об'єднані в великі трести, в яких кожен є окремою господарською одиницею, яка провадить свої операції на основі господарського розрахунку. Ціла промисловість має своїм завданням здійснювати той господарський план, який встановлений для розвитку промисловости загально-союзною совітською владою. Щороку встановлюються ті розміри продукції, які на протязі року мусить осягнути кожна галузь промисловости; відповідно до того визначаються норми виробництва окремих промислових підприємств. Господарський плян, встановлюючи розміри виробництва, разом з тим визначає також і всі основні умови, в яких повинна відбуватись виробнича діяльність промисловости - розміри капітальних вкладів, розміри витрат на заробітну платню, розміри собівартости продукту тощо. Щорічні господарські пляни роботи промисловости тепер визначаються в рямцях виконання більш широкого господарського пляну, розрахованих на ряд років; для років 1928 - 1932 це був плян першої п'ятилітки; для років 1933 - 1937

ним є плян другої п'ятилітки. Характеристичною тенденцією цих обох плянів є форсоване переведення індустріялізації країни, яка має на увазі дуже інтенсивне приспішення розвитку тих галузів промисловости, які виробляють засоби індустрії (кам'яновугільної, металюрґійної, машинобудівельної тощо). Пляновий принцип, який покладено в основу діяльности совітської промисловости, хоч він на практиці й здійснюється дуже частково і неповно, накладає на всю виробничу роботу її своєрідні прикмети, які відрізняють її структуру від структури промисловости інших українських земель. Серед окремих галузів промисловости в УССР найбільше репрезентовані дві групи: промисловість гірнича та гірничо-заводська і група і група виробництв по обрібці с.-г. продуктів. Інші галузі мають другорядне значіння і здебільшого репрезентовані окремими підприємствами. Гірнича промисловість має своїм завданням здобування тих корисних копалин, які має дана територія. Через те можливості й перспективи її розвитку визначаються наявністю в країні підземних багатств. Під цим оглядом українські землі в СССР займають досить корисні позиції, маючи значні поклади корисних копалин . Мінусом з погляду інтересів національної економіки є те, що в своїй величезній більшості ці корисні копалини знаходяться на українському пограниччі, що є обставиною, яка зменшує їх народньо-господарське значіння. Основним багатством українських земель є поклади кам'яного вугля, які є осереджені в нашому східньому пограниччі - в районі Донецького басейну (Донбасу), який займає простір коло 40 тис.кв. кл. Донбас має багаті поклади кам'яного вугля різних родів, загальні запаси якого визначаються в кількості коло 69 міліярдів тон. Поклади кам'яного вугля в Донбасі творять коло 0,9% світових запасів і коло 14,4% цілого СССР. По розмірах своїх запасів кам'яного вугля УССР займає в Европі четверте місце після Англії, Німеччини і Польщі. Як сказано вище, Донбас лежить на пограниччі української території і тепер в кордонах УССР знаходиться приблизно 3 4 запасів кам'яного вугля Донбасу. Окрім покладів кам'яного вугля, УССР має запаси бурого вугля; вони положені головним чином в басейні Дніпра в межах Олександрівського, Зінов'ївського, Звенигородського і Криворізського районів; обслідувано їх дуже неповно і по приблизним останнім обчисленням запаси бурого вугля обраховуються в 270 міл.тон; в зв'язку з низькою якістю цих вуглів здобування їх переводилось лише спорадично в обмежених розмірах. З інших мінеральних паливних матеріялів українські землі в СССР розпоряджають великими запасами торфу, здобування якого так само, як і здобування бурого вугля переводиться лише в обмежених розмірах. Запаси торфу скупчені головним чином на Поліссі, менше їх в Лісостепу й майже нема в Степу; запаси торфу обчислюються в 1.153 мільйони тон. Так само багаті українські землі покладами залізної руди. Головні поклади залізної руди зосереджені в двох районах - на Криворіжжі і на Керченському півострові. Криворізький район знаходиться на річці Інгульці і на його допливах Саксагані і Жовтій і уявляє вузьку смугу, яка тягнеться коло 100 кіл. в довжину і коло 7 кілм. завширшки. Криворіжжя має запаси залізної руди дуже високої якости, загальна кількість якої обчислюється в 1.143 міл.тон. Керченське родовище розпоряджає запасами в 2.726мл.тон, але керченська руда по своїй якості стоїть нижче від криворізької. З інших руд українські землі в межах СССР мають поклади манганової руди в районі Нікополя; запаси цієї руди обчислюють в розмірах коло 395 міл. тон.

Українські землі мають необмежені запаси кам'яної солі. Площа під соляними шарами тягнеться од ст.Микитівка і до ст.Дранівки й від Трипілля до Слов'янська і займає до 3500 кв.км, а грубість соляних шарів досягає в окремих місцях 100 метрів; використовання соляних багатств переводиться в обмежених розмірах в районі Артемівська (Бахмута). Окрім запасів кам'яної солі українські землі на своєму південному пограниччі мають численні соляні озера й лимани, з яких добувається виварочна сіль. Опріч цього, українські землі мають поклади живого срібла, фосфоритів, графітів, мають великі запаси каоліну і різних глин, крейди, граніту і інших корисних копалин. Бракує лише українським землям в межах СССР покладів рідкого палива-нафти, госпо-

дарське значіння якої в останній час дуже зросло, Поклади ці знаходяться на терені новішої української кольонізації на Північному Кавказі - в районі міст Майкопу і Грозного.

Значні природні багатства, що їх мають українські землі в СССР, є базою гірничої промисловости, яка в економіці цих земель відограє першорядну ролю. В зв'язку з запізненням промислового розвитку українських земель гірнича промисловість розвинулась, але порівнюючи недавно. Ширший розвиток кам,яновугільної промисловости датується з половини XIX віку, а початок розвитку залізнорудної і металюрґійної промисловости лише з вісімдесятих років минулого століття. Розвиток української гірничої промисловости базувався на широкій участі закордонного капіталу, в першу чергу французького і белгійського; обслуговувалась вона в значній мірі, особливо на початках, закордонним технічним персоналом; серед робітництва значно був заступлений неук - раїнський елемент; особливо велику ролю відогравав він аж до останніх часів в кам,яновугільній промисловості, де поважний контингент робітників рекрутувався з зайшлих робітників - росіян. Гірнича промисловість, особливо металюрґійна, в технічному відношенні, завдяки співробітництву чужих фахових сил, стояла на досить високому рівні і під цим оглядом корисно виділялась поміж іншими галузями промисловости в межах колишньої російської держави. Про розміри гірничої промисловости перед війною дають уявлення розміри її продукції; в 1913 році було добуто 1.548 міл.пудів кам,яного вугля, 387,5 міл.пуд. залізної руди, було витоплено 189 міл.пудів чавуну. Українські землі в довоєнній російській державі були головними доставниками мінерального палива і металю для цілої імперії. Здобуток кам,яного вугля на українських землях в 1913 році складає коло 86,2% загально-імперської здобичі, здобуток залізної руди 72%, витоплення чавуна до 70%. Події великої війни відбились на розвитку української гірничої промисловости дуже важко; мобілізації позбавили підприємства досвідчених робітників, які мусили бути заступлені в значній мірі некваліфікованим елементом; продукційність праці робітників впала і за часів війни гірнича промисловість могла підносити темп виробництва лише завдяки непропорційно великому збільшенню кількости робітників. Події революції - громадянська війна і націоналізація промисловости - привели українську гірничу промисловість до повного занепаду. В 1919 і 1920 роках розміри здобутку кам,яного вугля і витоплення чавуна впали до норм зперед сорока років. З 1921 року розпочинається процес повільної відбудови української гірничої промисловости. З часів першої п,ятилітки розвиток гірничої промисловости набирає форсованих темпів. З цього періоду починають виявлятись в політиці совітської влади щодо української гірничої промисловості нові тенденції. Совітська влада змагається звільнити совітські держави од однобічної залежности од постачання лише українського вугля і металю і змагається до створення нових кам,яновугільних і металюрґійних осередків в центральних районах Союзу - на Уралі і в Кузнецькому басейні, яким приділяється максимальна увага. На українські гірничі райони накладається завдання постачати продукти гірничої промисловости для цілого союзу до того часу, поки вони будуть заступлені новими осередками; переводиться тенденція до зменшення питомого тягару української гірничої промисловости в загально-союзному балянсі. Відповідно до цього, щодо української гірничої промисловости, спеціяльно щодо кам,яновугільної промисловости, здійснюється політика, яка би забезпечила максимальні розміри продукції на ближчі роки, не оглядаючись на те, чи дає вона гарантії і можливості постійного зросту виробництва в майбутньому.

Сучасний стан кам,яновугільної промисловости характеризується такими рисами. Вона поділена на чотири господарські осередки, залежних і підпорядкованих вищому управлінню в Москві: Сталінвугіль, Артемвугіль, Кадієву - гіль і Луганвугіль. Загальна здобич кам,яного вугля і антрациту в 1932 році складала 43865 тис.тон; з того в межах УССР було здобуто 39.200 тис. тон; здобич вугля переводилась в 1932 р. на 342 шахтах, які по розмірах поділя-

лись так:

шахт зі здобиччю до 10 тис.тон	було	10;	вони давали	0,2 %	заг.	здоб.
" " од 10-50 тис."	"	75	" "	5,7 %	"	"
" " " 50-100 "	" "	99	" "	16,4 %	"	"
" " " 100-200 "	" "	93	" "	30,8 %	"	"
" " " 200-500 "	" "	59	" "	39,2 %	"	"
" " понад 500 "	" "	6	" "	7,7 %	"	"

Як ми зазначили, тенденцією совітської політики в Донбасі є, форсуючи здобування там кам'яного вугля, змагатись до зменшення питомого тягару українського вугля в загальносоюзному балянсі ; в 1932 році вугіль здобутий в УССР складав 62,58 % загально-союзної здобичі; за проєктами другої п'ятилітки в 1937 році він має складати 48,44% загально-союзної здобичі. В цілях підвищення розмірів здобичі совітська влада стала на шлях інтенсивного пристосовання механічної здобичі вугля; в 1932 році механізовано було 71,9% здобичі. Не зважаючи на зусилля совітської влади поширити електрофікацію Донбасу, розміри електрофікації не відповідають потребам району; так само незадовольняюче організовано постачання копалень водою. Одною з основних хиб організації виробництва в Донбасі є незадовольняючий стан справи з постачанням робочої сили; в зв'язку з несприятливими житловими умовами й харчовими труднощами склад робітників, особливо з часів п'ятилітки, дуже плинний і постійно змінюється. Кам'яний вугіль Донбасу обслуговує потреби цілого Союзу; в цьому відношенні в порівнянні з довоєнними часими, коли кам'яний вугіль Донбасу в переважній частині споживався на українській території, зайшли поважні зміни; промисловість Ленінграду і Північно-Західнього району СССР, яка раніше працювала майже виключно на закордонному вуглі, тепер переведено на донецьке паливо. Ці заходи совітською владою вжито в цілях захования активного торговельного балянсу.

Щодо інших галузів паливної промисловости, то тут, окрім здобичі кам'яного вугля, має певне значіння промисловість по здобуванню торфу; в 1932 році було здобуто в УССР 901,0 тис.тон торфу; здобування бурого вугля має обмежений характер; в 1932 році було здобуто його 74 тис.тон.

Залізорудна промисловість в УССР зосереджена в Криворізському районі; використання керченських руд переводиться в дуже обмежених розмірах; загальні розміри здобування залізної руди в УССР в 1932 році складали 7924 тис.тон. Залізна руда переробляється на металюрґійних підприємствах УССР, частинно вивозиться за кордон, при чому з боку влади помічається тенденція можливо інтенсифікувати експорт залізної руди в цілях активізації торговельного балянсу. Металюрґійні заводи УССР знаходяться в більшості в районі Донбасу; решта на Криворіжжі і Керченському півострові; вони є довоєнного походження, але за часів совітських підлягли значним перебудовам і розширенню. Продукційність металюрґійних підприємств УССР в 1932 році була така : витоплено чавуну 4.218 тис.тон, здобуто прокату 2.426 тис.тон, сталі 3.126 тис.тон. Політика совітської влади в обсягу залізорудної і металюрґійної промисловости, так само як і в кам'яновугільній, полягає в зменшенню значіння української залізнорудної і металюрґійної промисловости в загальносоюзному виробництві шляхом розвитку нових залізнорудних і металюрґійних районів: здобича залізної руди в 1932 році складала 65,69% загальної союзної, в 1937 має складати 47,06% ; для чавуну відповідні цифри складають 63,96% і 56,46%. Наведені цифри витоплення чавуну і вирібки готового продукту вказують, що чавуну українська промисловість постачає значно більше, ніж прокату і сталі. Частину свойого чавуну УССР вивозить для перерібки на металюрґійних підприємствах інших частин союзу.

З інших галузів гірничої промисловости треба згадати здобування біля Нікополя манганової руди, яка використовується для потреб української металюрґії і експортується до інших частин союзу і закордон; розміри здобичі в 1931 році виносили 1.604 тис.тон. Соляна промисловість УССР розвинена в

трьох формах; в районі Словянська здобувається виварочна сіль; в районі Бахмута кам'яна сіль; на численних соляних озерах і лиманах поздовж чорноморськоозівського побережжя, головним чином коло Одеси,-самосадна сіль.Співвідношення здобування окремих родів соли характеризують такі цифри 1926-27 р,; здобуто кам'яної соли 600 тис.тон, виварної 102 тис.тон, самосадної 118 тис. тон.

Галузі харчової і смакової промисловости в протилежність до гірничої промисловости належать до тих, які на українських землях мають давню історію. Такі галузі харчової промисловости, як млинарство, броварство, гуральництво, в формах невеликих підприємств кустарного типу, своїми початками сягають часів панщизняного кріпацького господарства; про бровари, млини і гуральні постійно згадується, як про одну з звичайних приналежностей панського господарства в старих земельних документах ще з часів приналежности українських земель до Литви і Польщі. Розвиток найбільш важної з галузів харчової промисловости - цукроварства - почався на Україні в двадцятих роках XIX віку майже одночасно з тим, як ця галузь промисловости почала набувати розвитку в Західній Европі. Спиняючись на історії цієї основної на українських землях галузі харчової промисловости, слід зазначити, що початковою формою цукроварських підприємств були дрібні підприємства примітивного типу в поміщицьких маєтках, що переробляли той буряк, який постачав той маєток, користуючись кріпацькою робочою силою. Власниками цих підприємств були поміщики, які організовували справу за допомогою головним чином закордонного технічного персоналу. Ці поміщицькі цукроварні були дуже численні і знаходились в цілому районі поширення поміщицького кріпацького господарства, густо зосереджуючись на Правобережжі і Лівобережжі. Річна продукція цих дрібних цукроварень складала 500-1000 пудів, а загальні розміри української продукції цукру в п'ятьдесятих роках доходили до одного мільйона пудів. Знесення кріпацтва і позбавлення можливости для поміщицьких цукроварень користуватись даремною кріпацькою працею викликали в цукроварстві кризу.Кількість цукроварень різко зменшилась; замісць дрібних поміщицьких цукроварень почали виникати великі цукроварні капіталістичного типу з більш досконалим технічним урядженням, які базувались на вільній праці. В другій половині XIX віку при значній допомозі уряду цукрова промисловість на Україні широко розвинулась і зайняла поважне місце в европейській цукровій промисловості. Район переважного поширення цукроварства обіймав південну Волинь, Київщину, Поділля, Полтавщину, Харківщину і Чернігівщину. В Степу в з'вязку з більшою засушливістю клімату, яка не була сприятлива для культури буряків , було лише дві цукроварні на Катеринославщині. Загальне число цукроварень на Україні перед війною було понад 200, а розміри річної продукції цукру доходили до 100 міл.пудів. Цукроварство базувалось на перерібці того цукрового буряку, який постачали в першу чергу поміщицькі економії (Правобережжя) і бурякові плянтації при самих цукроварнях (Лівобережжя); постачання буряків з селянських плянтацій відогравали другорядну ролю, хоч в останнє десятиліття перед війною воно виявило тенденцію до інтенсивного розвитку. Цукроварська промисловість належала до тих, в яких закордонний капітал був заангажований дуже слабо; переважаючу ролю грав крайовий капітал, при чому на Правобережжі був сильно заступлений польський капітал; в цукроварській промисловості,в протилежність до других галузів промисловости,можна зазначити ряд підприємств, в створенні і організації яких брав участь український капітал. Серед технічного і робітничого персоналу в цукроварстві український елемент займав видатне місце,без порівняння більше, ніж в інших галузях промисловости. Загалом цукроварство на українських землях було одною з тих небагатьох галузів промисловости, які міцно вросли в місцевий ґрунт і тісно були зв'язані з цілою економікою країни.

Події війни і революції привели цукроварську промисловість до повного занепаду. Націоналізація цукроварень зруйнувала той організаційний і виробничий апарат, який переводив виробництво цукру, а ліквідація великих

поміщицьких маєтків, які постачали переважаючу частину цукрового буряку, підірвала можливості правильного постачання сировини. В роках 1919-22 виробництво цукру зі 100 міл.пудів спало до 3-5 міл.пуд. Налагодження цукроварської промисловости на нових підставах відбулось дуже повільно й не може уважатись закінченим аж до теперішнього часу.

Як і всі головні галузі промисловости в УССР, цукроварська промисловість підпорядкована загально-союзним органам і керується з Москви. Осідок цукрового тресту "союз цукру" після довгої боротьби остаточно закріплений в Москві. Сировинною базою для цукрової промисловости були до недавнього часу селянські, а нині колхозні плянтації; постачання буряків совхозами відограє другорядну ролю. Політика совітської влади при відбудові цукроварської промисловости була направлена на сконцентрування цукрової продукції в меншому числі підприємств, при чому при виборі підприємств, які пускались в рух, виділювано у першу чергу цукроварні на Лівобережжі. До розвитку промисловости взагалі, а до розвитку цукроварства зокрема, на Правобережжі, як в прикордонному районі, совітська влада ставиться з резервою, через те питомий тягар Правобережжя в цукровій промисловості тепер зменшився. В 1930 році в УССР було чинних цукроварень 135. Продукція цукру-піску в 1932 році виносила 559,7 тис.тон, складаючи 67,58% загально-союзного виробництва.

З інших галузів харчової промисловости треба одзначити млинарську, спіртову і броварську. Млинарська промисловість в УССР, як хліборобській країні, належить до галузів промисловости дуже поширених. Але серед млинів переважають підприємства дрібні, статистика яких поставлена дуже незадовольняюче. Більші млини, які проте в своїй переважаючій частині належать до підприємств середнього типу, в більшій кількості зустрічаються на Лівобережжі і в степовій Україні. В 1927-28 р.в УССР нараховувалось 610 більших млинів; продукція борошна в 1932 році складала 2126,5 тис.тон. Гуральництво переважно розвинено на Правобережжі і Лівобережжі і слабо репрезентовано в Степу. В 1913 році в дев'яти українських губерніях нараховувалось 586 гуралень; совітська влада урухомила гуральницьку промисловість лише частинно; в 1927-28 р.були чинними 86 гуралень і 25 спірто-горільчаних заводів, а продукція спірту виносила 710 тис. гектолітрів. Броварська промисловість порівнюючи з вищезгаданими галузями харчової промисловости має підрядне значіння; переважають тут дрібні підприємства; більші броварні знаходимо на Степовій Україні. Слід одзначити, що харчова промисловість на протязі останніх років розвивалась дуже повільними темпами. На це склалися обставини подвійного характеру: з одного боку харчова промисловість в своїй значній частині сконцентрована на Правобережжі, промисловий розвиток якого совітська влада гальмує; з другого боку, як ми знаємо, тенденцією першого п'ятилітнього пляну було форсувати розвиток важкої індустрії, уділюючи на розвиток харчової промисловости лише незначні кошти.

Гірнича і харчова промисловість є ті галузі, які характеризують промисловість УССР в першу чергу. Інші галузі мають підрядне значіння; при чому про деякі з них, як про галузі,можна говорити лише умовно: їх репрезентують лише окремі підприємства. Совітська влада покладає великі зусилля для розвитку в УССР вирібки електроенергії. Електровні УССР репрезентовані в першу чергу Дніпроґесом, який використовує для вирібки електричної енергії силу дніпровських порогів. Ця величезна електрична станція,пущена в рух перед двома роками,працює лише з частинним навантаженням через те, що ті промислові аґреґати, які мали споживати вироблювану нею енергію, в своїй значній частині ще не добудовані. З інших великих електровень на Україні треба згадати ще Зуївську і Штерівську в Донбасі. Загальна продукція електроенергії в УССР в 1932 році складали 3.119,6 міл. кв.г.Так само багато приділяє уваги совітська влада розвитку машинобудівництва. Машинобудівництво зосереджене в ряді підприємств, частинно розбудованих і збудованих наново за совітських часів головно в Степовій Україні. Головним осередками його є Харків, Дніпропетровськ, Луганськ, Запоріжжя, Краматорська, Елисаветград (Зіновіївск)

Миколаїв. Більш розвинено на Україні виробництво сільсько-господських ма - шин. Характеристичною рисою совітської політики в галузі машинобудівельної промисловости є спеціялізація окремих підприємств для вирібки певних машин для потреб цілого союзу; в зв'язку з цим українське машинобудівництво обслуговує потребу в певних машинах для цілої держави, а українське народнє господарство в справі постачання певних родів машин і апаратів поставлено в залежність од машинобудівельної промисловости інших частин СССР. Вартість машинової продукції УССР в 1932 р. обчислювалась в 1.698 міл.крб. Невистачаюче в порівнянні з продукційними можливостями країни розвинена в УССР легка металічна промисловість. Вартість продукції метальоброблюючої промисловости в 1932 році складала 1.408,7 міл.крб.

До менш розвинених галузів промисловости, яким за совітських часів приділяється значна увага, належать хемічна промисловість і промисловість по виробництву будівельних матеріялів - цегли, цементу, вапна тощо. Хемічна промисловість зосереджена головним чином в районі Донбасу і головні продукти, які вона постачає - сода, бензол, сульфатна кислота, сірчана кислота. Підприємства по вирібці будівельних матеріялів поширені на цілій території УССР; з них більше значіння мають цегельні і цементні.

Другорядне значіння має на Україні лісопильна і деревообрібна промисловість, яка поширена на лісистому Поліссі і в ряді місцевостей по Дніпру, які мають можливість користуватись лісом, спровадженим по воді. До дуже слабо розвинених галузів промисловости належить обрібка шкіри і вирібка взуття. Окремими підприємствами репрезентована текстильна промисловість, яка в усіх значніших европейських державах складає одну з основних галузів. З інших промислових підприємств заслуговують згадки сірникові фабрики, фабрики по виробництву тютюну і махорки, консервні фабрики, олійниці, паперові фабрики, друкарні тощо.

Всі вище наведені нами дані відносяться до так званої цензової промисловости - великих і середніх підприємств; поруч з нею до останнього часу мала значне поширення дрібна і домашньо-реміснича промисловість. В 1927-28 році з загальної продукції промисловости УССР, вартість якої обчислювалась в сумі 3.966.451,6 тис.крб., на вартість виробів ценз.пром-ти припадало 2.834.015,2 тис.крб, а на вартість виробів дрібних і кустарно-ремісничої промисловости - 1,132,464,4 тис.крб. В тому самому році було зайнято в цензовій промисловості 665,115 осіб, а в дрібній і кустарно-ремісничій 768.163 особи. Дрібна і кустарно-реміснича промисловість за довоєнних часів в господарстві країни відогравала не останню ролю. Вона задовольняла потреби в промислових виробах споживача на селі, де вона становила поважного конку - рента для фабричного виробництва; певні галузі її відогравали також ролю в задоволенні потреб міського споживача, як шевство, кравецтво, кушнірство, слюсарство і т.д. Не зменшилась, якщо не зросла, роля дрібної продукції й за совітських часів з огляду на загальну недостачу фабричних виробів. Проте в становищі дрібної і кустарно-ремісничої продукції, починаючи з часів колективизації і переведення індустріялізації, зайшли поважні зміни. Переведення колективизації, змінивши правове і господарське становище селянства, з поміж якого рекрутувалась головна маса кустарних виробників і сільських ремісників, мусіли відбитись на загальному стані кустарно-ремісничої продукції. Так само мусіли вплинути на зміну цього стану та боротьба, яку розпочала совітська влада проти приватних підприємств, їхнє високе оподаткування і змагання сов. влади до їх примусового кооперування. Але даних, які би ці зміни могли висловити в числовій формі нема. Загалом дані відносно дрібної і кустарно-ремісничої промисловости дуже обмежені. Тим паче їх нема за останній час, коли вона існує в багатьох випадках нелеґально і напівлеґально. За даними 1926 року райони найзначнішого поширення дрібної і кустарно-ремісничої промисловости це - Полісся, Правобережжя і Лівобережжя; в Степовій Україні вона розвинена значно слабше. За числом зайнятих осіб в дрібній і кустарно-ремісничій промисловості виділяються такі виробництва: ковальське,

слюсарське, гончарське, плетіння виробів з лози та рогози, бондарське, столярське, млинарське, хлібопекарське, ткацьке, кравецьке й шевське. В деяких районах кустарне виробництво набирає характеру мистецької промисловости: гончарство (Поділля, Полтавщина), вишивальництво (Поділля, Полтавщина, Київщина), ткацтво (Полтавщина, Київщина).

Лекція восьма.

Промисловість західніх земель. Західні українські землі стоять на нижчому ступені промислового розвитку, ніж УССР. На цих просторах є власне єдина галузь промисловости, що має ширше господарське значіння, - це є гірнича, власне нафтова промисловість. Поза тим, за винятком хиба промисловости по обробці дерева і харчової, на території цих земель можна скоріше говорити не про існуючі тут галузі промисловости, а про окремі промислові підприємства різних галузів.До того існуючі тут підприємства в своїй переважаючій частині відносяться до категорії дрібних. В 1932 р. по окремих західньо-українських воєвідствах було таке число промислових підприємств,за винятком підприємств гірничої промисловости:

Воєвідства:	Число підприємців.	Заг.число робітників.	Пересічно робіт. на одно підпр.
Поліське	285	2607	9,1
Волинське	703	6254	8,9
Львівське	1216	15912	13,0
Станиславівське	539	7388	13,7
Тернопільське	669	3229	4,8

Дані цієї таблиці вказують, як на незначну загальну кількість промислових підприємств, так і малий їх пересічний розмір, який наближає їх до характеру підприємств ремісничого типу.

Ширше господарське значіння на цій території, як ми зазначили, має нафтова промисловість. Нафтоносні поклади знаходяться в районі Підкарпаття; промислово використовуються нафтові поклади в районі: Дрогобича, Ясла і Станиславова. З них найбільше значіння має дрогобицький район, початок ширшого розроблення якого відноситься до вісімдесятих років минулого століття. Максимум здобичі нафти в дрогобицькому районі припав на 1909 рік; з того часу видобуток нафти там має тенденцію до повільного зменшення; цього зменшення не може надолужити здобуток нафти в нових районах. Розміри здобичі в 1932 році складали 55668 цистерн; в тому числі Дрогобич 42072, Ясло 9582, Станиславів 4014. Зайнято було в нафтовій промисловості Галичини в 1932 році 8590 робітників. В нафтовій промисловості Галичини заанґажований французький і польський капітал; технічний, так само, як в значній мірі й робітничий персонал - неукраїнські. Сирова нафта дестилюється в великій державній рафінерії в Дрогобичі і кількох менших рафінеріях в краю. Нафтовими продуктами Галичина обслуговує цілу Польщу і коло 40% річної продукції вивозить закордон, в першу чергу до Чехословаччини. Окрім нафти в районі Дрогобича і Станиславова переводиться також добування земного газу і земного воску.

З інших корисних копалин на території західніх земель добувають: сіль - сім копалень в районі Станиславовщини і Дрогобиччини, в яких здобуто 1932 року 37 тисяч тон; потасові солі і каініт - здобуто 1929 р. 358 тис. тон. Існують досить значні поклади торфу на Поліссі, які майже не використовуються ,і поклади бурого вугля в районі Станиславовського воєвідства; експльотація цих покладів в зв'язку з низьким їх якістю переводиться в незначних розмірах.

Поміж підприємствами обробляючої промисловости більше значіння ма-

ють підприємства по обрібці дерева. Дл розвитку цієї галузі промисловости на західніх землях існують сприятливі умови: великі лісні багатства з великим запасом різних дуже цінних пород дерева. Проте ця галузь промисловости розвинена, порівнюючи до можливостей, зовсім незначно, при чому північно-західні воєвідства з їх найбільшими лісними просторами мають найменше число підприємств по обрібці і перерібці деревна. З підприємств цієї галузі найбільше поширення мають тартаки; в менших розмірах розвинений виріб меблів, паркетів, клепки. Найбільша кількість підприємств по обрібці деревна сконцентрована в львівському воєвідстві; в 1932 році їх там було 216 з 3175 робітниками; далі йдуть: волинське - 71 підпр. з 2437 роб., станіславовське- 70 підпр. з 4178 робітн., поліське - 59 підпр. з 179 робітн. й тернопільське - 27 підпр. з 507 робітн.

Харчова промисловість репрезентована в першу чергу гуральництвом. Гуралень в рр. 1926-27 було: львівське воєводство - 159, станиславівське - 44, тернопільське - 83, волинське - 11, поліське - 10. Менше значіння має броварництво: в 1926-27 році в Галичині було 34 броварні, на Волині - 15, на Поліссі-(з новогрудським воєв.) 6. Цукроварство репрезентується лише 7 підприємствами ,- на Волині - 4, в Галичині - 3. Млинарство заступлено майже виключно дрібними підприємствами. Загальне число підприємств харчової промисловости в 1932 р. складало: львівське воєвод.- 473 підпр. і 3175 робітн., станиславівське - 315 підпр. і 1213 робітн., тернопільське - 546 підпр. і 1942 робітн., поліське - 146 підпр. і 430 робітн. і волинське - 522 підпр. і 1882 робітн.

Поза цими двома більш розвиненими галузями оброблюючої промисловости можна говорити про існування окремих підприємств з різних галузів про - мисловости. На території західньо-українських земель є кілька підприємств, здебільшого дрібних, для обрібки тютюну, шкіри, виробу паперу, одежі , кілька сірникових фабрик, поліграфічних підприємств тощо.

Обмежений розвиток великої промисловости створює ґрунт для існування ремісництва і кустарної промисловости. Серед ремісничих закладів західніх земель більшим поширенням користуються заклади по обрібці шкіри, волокнуватих речовин, харчових продуктів і металів. Серед галузів домашньої промисловости до більш поширених належать виріб полотна, килимнарство, кущ - нірство, виріб сукна і селянського одягу, деревний промисел, кошикарство, ганчарство тощо.

Під національним оглядом промисловість західніх земель має незначне українське забарвлення. Капітал у промисловості здебільшого неукраїнський. Так само неукраїнським є керуючий і технічний персонал промислових підприємств. Українці заступлені лише робітництвом і то в першу чергу некваліфікованим. Значніше репрезентований український елемент в ремісництві, а ще більше в кустарній промисловості. Щодо більших промислових підприємств, то серед них до українських належать майже виключно кооперативні підприємства, число яких є дуже незначне.

<u>Промисловість Підкарпатської Руси.</u> Природні умови, які мало сприяють розвитку хліборобства, ведуть до того, що на Підкарпатті серед населення в промисловості й ремісництві зайнятий більший відсоток людности, ніж по інших українських землях. Проте положення Підкарпаття ніколи не було сприятливим для того, щоб тут розвинулась велика промисловість. За часів угорських воно лежало занадто далеко від головних ринків держави, щоб в завдання державної політики могло увіходити створення тут промислових осередків. Становище не змінилось на краще після приєднання Підкарпаття до Чехословацької Республіки, яка в своїх історичних землях має промисловість в розмірах, що значно перевищують вмістимість внутрішнього ринку. Через те промисловість Підкарпаття, оскільки вона існує, заступлена в першу чергу ремісництвом і домашньою промисловістю. В ремісництві і домашньому промислі найбільше заступлені: деревний

промисел, кошикарство, ганчарство, виріб полотна, сукна і селянського одягу, крайкарство і вишивальництво. Що торкається великої промисловости, то вона знаходиться в початковій стадії розвитку. В 1926 році на Підкарпатті нараховувалось 92 промислових підприємства з 6718 робітниками і загальною потужністю в 7047 кін.сил. Порівнюючи більше розвинена промисловість по обрібці дерева, яка в 1924 році мала 38 підприємств з 2927 робітниками. Ця промисловість репрезентована в першу чергу тартаками, які розкидані по гірських лісистих місцевостях. Окрім того, існує кілька підприємств по вирібці меблів. В країні існує сім досить значних, як на місцеві відносини, підприємств хемічної промисловости; ці підприємства в 1926 році мали 1104 робітн. ; головне значіння серед них мають ті, що займаються хемічним опрацьованням дерева. Виробом харчових продуктів і напоїв на Підкарпатті було зайнято 21 дрібне підприємство з 207 робітниками. Поза тим на Підкарпатті була одна тютюнова фабрика в Мукачеві, одна шклянна фабрика, 2 папіровні, 9 підприємств для обрібки каменю і викопалин, 4 підприємства по обрібці металів тощо.

Окремо заслугують згадки підприємства гірничі; вони репрезентовані солянимикопальнями в Марморошській Солотвині, на яких в 1926 році працювало 683 робітників. Підкарпатські поклади займають площу в 3.672 тис.квад.метрів; в глибину йдуть далі, ніж на 300 метрів; продукція солі в залежности од потреби може бути значно збільшена проти своїх теперішніх розмірів.Здобута на солотвинських копальнях сіль,за відсутністю на Підкарпатті млина для її перемелювання,перевозиться в сировому вигляді до історичних чеських земль і звідти вертає для задоволення потреб підкарпатського споживача. Є дані припускати, що при більшій геологічній дослідженності Підкарпаття і наявности капіталів тут могли би одкритися перспективи для розвитку інших галузів гірничої промисловости. Геологічна структура Підкарпатської Руси, подібна до структури нафтоносного терену по той бік Карпат, в Галичині, примушує припускати тут наявність покладів нафти; спроби вертіння, які в різних місцевостях переводились,починаючи з 70-тих років, вказували на присутність джерел нафти незначних розмірів; проте, переведені досі спроби вертіння,з огляду на незначну глибину, до якої їх продовжувано, матеріялу для остаточних висновків дати не можуть. Крім можливих покладів нафти, в різних місцевостях Підкарпаття є поклади бурого вугля і залізної руди, які так само досліджені дуже неповно.

Необхідно згадати також, що на Підкарпатті в різних місцевостях є численні джерела мінеральних вод, які би могли стати базою для розвитку курортної і готелевої справи.

Український вплив в промисловості Підкарпаття є мабуть найменш значним в порівнянні з усіма українськими землями. Промислові підприємства працюють на мадярський, жидівський і чеський капітал; український елемент заступлений майже виключно лише між некваліфікованим робітництвом.

Промисловість інших українських земель. Поданий вище матеріял доповнимо даними про стан промисловости спершу українських земель в СССР поза межами УССР. Прилягаюча на північному сході до кордонів УССР українська частина колишніх губерній курської і воронізької складає власне продовження лівобережного цукроварського району; головною промисловою галуззю для цього українського прикордоння є цукроварство; з інших родів промислових підприємств слід згадати ще млини.

На Північному Кавказі більше значіння мають такі галузі промисловости. З гірничої промисловости - нафтова промисловість. Поклади нафти розробляються в районі м.Грозного і в районі Майкопу- Тамані; запаси грозненської нафти обчислюються в 1.290 млн.тон, а майкопської в 7,22 млн.тон. Здобуток нафти в цих обох районах в 1933 р. складав 5,9 мн.тон. Поруч з нафтодобувною промисловістю на Північному Кавказі набула досить широкого розвитку нафтодестилярна промисловість. З галузів харчової промисловости слід одзначи-

ти: млинарську - в 1927-28 р. було 237 товарових млинів; олійну і саломасну - в 1929 р. було 17 більших олійниць; цукроварство знаходиться в зародковій стадії, хоч в пляни совітської влади входить поширення цукроварства в східніх районах, в тому числі й на Північному Кавказі, коштом його зменшення на Правобережжі. Гуральництво в 1927-28 р. було заступлено 6 гуральнями. Серед підприємств інших галузів слід загадати про заклади по вирібці шкіри, машинобудівельні, тютюнові фабрики, тощо. Загалом слід сказати, що Північний Кавказ знаходиться лише на початках свого промислового розвитку.

Так само на низькому рівні стоїть промисловий розвиток Криму. Як більш розвинену тут галузь промисловости можна назвати лише тютюнову.

Українські землі в Румунії мають більш індустріялізовану свою частину в межах Буковини; буковинська промисловість репрезентована головно дрібнішими підприємствами з галузей обрібки дерева, металів і харчової промисловости. Так само зустрічаємось тут з досить розвиненим ремісництвом і домашньою промисловістю. Натомісць Бесарабія є краєм з мінімальним розвитком промисловости, яка заступлена майже виключно підприємствами харчової промисловости, передовсім млинарством.

Українські землі в межах Словаччини уявляють країну з дуже незначним розвитком промисловости, яка по свойому характеру подібна до Підкарпатської Руси.

Спільні властивості промисловости українських земель. Не зважаючи на різницю умов, в яких перебувають окремі українські землі, все таки в структурі їхньої промисловости можна знайти цілу низку спільних властивостей.

Коли ми порівнюємо розвиток промисловости на українській території з розвитком її по інших европейських країнах, кидається нам в очі незрівняно нижчий ступінь його: українські землі належать до найменш зіндустріялізованих країн в Европі. Становища цього не змінила та політика індустріялізації, яку здійснила совітська влада на українських землях в СССР; індустріялізаційні заходи совітської влади концентруються властиво на незначній частині української території, захоплюючи частково лише Степову Україну; з другого боку їх наслідки остільки непевні і нестаблізовані, що припускати, що вони вже зробили тривалий вплив на господарські відносини, було б передчасним. Низький ступінь розвитку промисловости на українських землях не є наслідком якихнебудь спеціяльних несприятливих природних умов, в яких знаходяться українські землі; навпаки, ми бачили, що для розвитку цілого ряду галузів промисловости у нас існують сприятливі обставини, але вони не використані. Так само не є цей низький ступінь розвитку промисловости наслідком якоїнебудь природженої нездібности українського населення до промислової діяльности. Переважаюча й виключна роля, яка належала сільському господарству, була неминучим етапом в господарському розвитку всіх европейських народів і перехід їх до промислової діяльности відбувався лише поволі; так само поволі з с-госп. населення рекрутувались ті кадри, які починали працювати в промисловості. Історія економічного розвитку інших европейських народів вказує з якими труднощами була звязана підготовка до промислової праці кадрів сільсько-господарської людности, як поволі витворювалась нова господарська психольогія, яка необхідна для ведення капіталістичних промислових підприємств. Так само історія економічного розвитку стверджує, що опінія про непридатність до промислової праці, до ведення капіталістичних підприємств в минулому пристосовувалась до багатьох народів; отже, коли тепер говорять про нездібність до промислової праці українців є це лише повторенням тих самих думок, які раніше висловлювали про інші, і неправильність яких довело життя. Низький ступінь розвитку промисловости на українських землях є в першу чергу наслідком тих історичних обставин, які перейшов наш нарід в минулому, і тих умов, серед яких розвивається наше господарсь-

ке життя в сучасному. Є це один з результатів відсутности у нас своєї держави. Українська промисловість на всіх наших землях має ту характеристичну прикмету, що організаторами і власниками промислових підприємств в першу чергу є чужі нам національно елементи; так само технічний персонал і кваліфіковане робітництво в значній мірі репрезентовано неукраїнськими національними групами. Факт майже повної відсутности українських елементів серед керівників і власників промислових підприємств є остільки знаний і очевидний, що він не потребує жадних ілюстрацій. Підкреслимо лише ту ситуацію, в якій опинилась промисловість в УССР після переведення її націоналізації, після усунення впливу на її ведення тих чужонаціональних елементів, що керували нею раніш. Як ми знаємо, після переведення націоналізації, керування українською промисловістю, завдяки зарахованню всіх головних галузів промисловости УССР до категорії загально-союзної, опинилось безпосередньо в чужих руках; щодо тої промисловости, яка підпорядкована місцевим совітським органам і уряду УССР, то на цю промисловість чужі чинники мають можливість виявляти дуже великий посередній вплив в звязку з обмеженістю компетенції уряду УССР і все далі поступаючою централізацією. Таким чином і конфіскація промислових підприємств у чужих для нас власників при відсутности власної державности не змінили некорисних для нас дореволюційних відносин.

Незначна участь українського населення в промисловій праці як робітників, участь, невідповідна відсотку українців серед загалу населення, яскраво ілюструється наведеними нище статистичними даними, які малюють існуючі відносини в УССР за даними перепису людности 1926 року:

	Українці	Росіяни	Жиди
Розподіл населення в УССР по голов.націон.груп.в %%	80,1	9,2	5,4
самодіяльних промис.робіт. окремих фахів в відсотках:			
гірняків	31,5	57,9	0,1
металістів	52,9	32,7	7,4
друкарів	32,5	23,1	42,1
харчовиків	47,6	21,1	22,2
деревообробників	49,1	26,9	17,7

Як бачимо, відсоток українців серед промислового робітництва в УССР є значно нижчий, ніж той, який мусів би бути відповідно до того питомого тягару, що мають українці серед загалу населення УССР. Не підлягає сумніву, що по інших українських землях ми маємо тотожне становище.

Факт організації промислових підприємств на українських землях чужим національним елементом, факт ведення їх за допомогою чужого технічного персоналу і чужої в значній мірі робочої сили має колосальне господарське і культурне значіння. Оскільки чужі організатори і власники підприємств репрезентують закордонний капітал, це означає, що зиски, які дають промислові підприємства, відпливають закордон, а не використовуються для потреб нашого краю й нашого господарства; вони скріплюють і підносять культуру й добробут чужих держав і чужих народів. Оскільки в них репрезентований місцевий в державному розумінню капітал, але чужий нам національно, це означає, що зиски, коли вони витрачаються в межах наших земель, йдуть на скріплення стану посідання інших національних груп на нашій території, а, якщо їх використовується поза межами нашої території, то вони сприяють розвитку інших частин тої держави, до якої увіходить наша земля. Промислові осередки в своїй значній частині концентруються в оселях міського характеру; елемент зв'язаний з ними, який знаходить в них засоби для існування, якщо він в своїй основній частині є неукраїнським, неминуче надає нашим містам неукраїнський національний характер, робить з них осередки розвитку чужої культури. Оскільки промислові осередки є чужонаціональними острівцями, які ма-

ють дуже невеликий зв'язок з масами основного населення країни, утворюється поважна перешкода для доступу до промислової праці української людности; для неї залишаються підрядні, гірш оплачувані становища, на які не претендують представники тих національних груп, які займають в промислових підприємствах командуючі ролі; не диво, що при цих умовах утворилась ситуація, що відсоток українців в окремих фахах виявляє тенденцію до збільшення в залежності від того, чим гірше оплачується і чим менше сприятливо поставлений цей фах.

З фактом впливу на організацію промисловости на українських землях чужих капіталів і чужих державних чинників зв'язані спільні властивості структури її на всіх наших землях. Серед окремих галузів промисловости, що існують на українських землях, мають більший розвиток лише ті, які переводять здобування сировини або її обрібку в тих випадках, коли перевіз сировини на дальше віддалення не оплачується. Всі ті галузі промисловости, де є можливість сировину для переробки перевозити на дальші віддалення або які вимагають привозу чужої сировини, на українських землях або слабо розвинені або не існують зовсім. Як ми бачили, на українських землях поважне місце займає гірнича промисловість - кам'яновугільна, залізорудна, нафтова. Є очевидним, що осідок цих галузів промисловости є нерозривно зв'язаний з місцем находження тих корисних речовин, здобуванням яких вони займаються. З того часу, як в світовому господарстві виник більший попит і більша потреба в кам'яному вуглі, нафті, залізній руді, а існуючі в більш розвинених промислово державах поклади перестали задовольняти потребам, виникли умови для створення відповідних галузів промисловости на українських землях. Експлуатувати українські підземні багатства, не створюючи відповідних галузів гірничої промисловости на українській території було неможливим. Але треба зауважити, що в багатьох випадках організовано цю промисловість так, що експлуатація наших підземних багатств провадиться нераціонально, негосподарськи і носить хижацький характер. В українській кам'яновугільній промисловості, напр. здобування окремих ґатунків кам'яного вугля переводиться невідповідно до їх геологічних і промислових запасів. Коксове вугілля, яке потрібно для талюрґії, без потреби спалюється в паротягах залізниць, хоч його можна було би замінити іншими родами кам'яного вугля. Антрацит, запасів якого в Донбасі найбільше, здобувається порівнюючи в обмежених розмірах коштом збільшення здобичи тих ґатунків кам'яного вугля, запаси яких є меншими.

Поза гірничою промисловістю, як ми зазначили, на українських землях в першу чергу розвинені ті галузі, які переводять обрібку тої сировини, яку перевозити було б або невигідно, або неможливо. Є галузі промисловости, які для вирібки фабрикату потребують багато сировини й палива і в яких вага готового продукту значно менша ваги сировини і палива. Так цукрового піску добувається лише 10 - 15% ваги тих буряків, які пішли на перерібку. При витопленню чавуна залізної руди і кам'яного вугля йде на вагу в кілька разів більше того, що важить витоплений чавун. Навпаки, в таких галузях промисловости, як текстильна, метальооброблююча, машинобудівельна різниця між вагою готового продукту й сировини, яка пішла на переробку, дуже незначна. На українських землях розвинені передовсім ті галузі промисловости, яких різниця між вагою сировини і готового продукту дуже значна. Вище ми бачили, коли була мова про перерібку залізної руди в метал й вирібку з нього всяких пристроїв і виробів, що чим далі данна галузь промисловости стоїть до вирібки готового продукту, тим більше вона розвинена на українських землях. В УССР витоплюється чавуну більше, ніж виготовляється сталі, машинобудівництво розвинено в обмежених розмірах; ще менше поширено виготовлення готових металічних виробів. УССР постачає в першу чергу чавун, виробництво якого треба переводити в місцевостях знаходження сировини; чим ближче дана галузь металічної промисловости до виготовлення готового продукту, чим більше є можливости організувати виробництво в віддаленні від

місця знаходження сировини, тим менше вона розвинена в УССР. Подібне явище ми бачимо в структурі промисловости по обрібці дерева на західніх українських землях і Підкарпатській Руси. Ця промисловість постачає в першу чергу півпродукт і в дуже обмеженій мірі провадить виготовлення готового продукту; вона репрезентується перше всього тартаками, а такі виробництва, як мебельне, розвинені дуже слабо. На усіх українських землях поважне місце в промисловості займають харчові виробництва - передовсім виробництво цукру і спирту. Це є власне виробництва, які споживають багато сировини порівнюючи з кількістю витворюваного готового продукту і до того споживають сировину, яка скоро псується і через те не надається до далекої перевозки. На - томісць на всіх українських землях нерозвинена текстильна промисловість. Таким чином на всіх українських землях в структурі їхньої промисловости можна констатувати наявність в першу чергу тих галузів промисловости, які зв'язані в той чи інший спосіб з місцем знаходження сировини. Всі інші - або мало розвинені, або не існують зовсім. В здійснюваних планах розвитку промисловости чужі нам чинники трактували наші землі, як додаток до якогось другого господарського цілого і сприяли розвитку лише тих галузів промисловости, насадження яких на нашій території не можна було уникнути.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТИ ДО ЛЕКЦІЇ СЬОМОЇ І ВОСЬМОЇ.

1. Яка організаційна структура промисловости на українських землях в СССР?
2. Які галузі гірничої промисловости існують на українських землях?
3. Які галузі промисловости по перерібці харчових продуктів репрезентовані на українських землях?
4. Якими спільними рисами характеризується сучасний стан промисловости українських земель?

Лекція дев'ята.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ.

ТРАНСПОРТ.

Вступні уваги. Праця в транспорті взагалі в порівнянні з кількістю людности, яка зайнята в сільському господарстві і промисловості, є джерелом для існування порівнюючи обмеженого числа людей; спеціяльно невелика кількість населення зайнята в різного роду транспортових підприємствах на українських землях, де транспорт стоїть на невисокому рівні розвитку; в цьому можна переконатись, пригадавши собі розподіл людности по окремих галузях господарської діяльности, які ми були подали раніше. Проте з того, що в транспорті зайнята незначна частина людности, не можна робити висновку про підрядне значіння цієї галузі народнього господарства в національній економіці. Шляхи є тою галуззю народнього господарства, яка сполучує окремі господарські підприємства даної території, ставить їх у взаємну залежність, витворює з них єдиний народньо-господарський організм. Через те відограють вони в народньому господарстві велику ролю.

Транспорт поділяється на сухопутний і водний; в сухопутному транспорті розрізняють транспорт по залізницях і ґрунтових шляхах; у водному транспорті - транспорт по річних і морських шляхах. В останній час починає набирати все більшого значіння повітряний транспорт; проте для українських земель, оскільки сучасна авіація є звичайно державним підприємством, цей рід транспорту, як галузь господарства зв'язана з нашою територією, фактично не існує; отже в наш огляд вона не може входити.

Сухопутний транспорт. Забезпечення українських земель сухопутними шляха-

ми не може бути признано задовольняючим; в особливо несприятливому становищі перебувають на величезній частині нашої території ґрунтові шляхи. Маючи невистачаючу сітку сухопутних шляхів, українські землі разом з тим знаходяться в такому становищі, що ця сітка не відповідає їх господарським потребам і мало дзадовольняє їх. Оскільки українські землі увіходили і увіходять до складу чужих держав, при будуванні залізничих шляхів, цієї головної підстави сучасного транспорту, здійснювались ті будівельні пляни, що базувались на потребах тих держав, яким належали українські землі. Через те сучасний стан сухопутного транспорту українських земель характеризується з одного боку невистачаючим розвитком сітки шляхів, а з другого боку тим, що напрям і розклад шляхів не відповідає нашим господарським потребам.

Залізничне будівництво на українських землях, що увіходять нині до складу СССР, почалось в шістдесятих роках минулого століття. Воно було частиною того пляну, який здійснювала імперія,і мало передовсім на увазі дві цілі: сполучити загально-імперські осередки з окраїнами і дати вихід експортним вантажам до портів, до того в першу чергу змагались створити виходи до балтійських портів. Спеціяльне упревілейовання балтійських портів довгий час переводилось не лише спеціяльною політикою залізничого будівництва, але також і певною системою тарифів, особливо сприятливою для балтійських напрямків; ця система була одмінена лише в 1893 році. В наслідок цього обслуженість чорноморсько-азівських виходів залізничими шляхами є незадовольняюча і зріст цих портів довший час штучно затримувався. Так само є невистачаючою сітка залізниць, які обслуговують сполучення західньої і східньої частини українських земель в СССР; наслідком цього утруднений вихід камяновугільних вантажів з Донбасу на Правобережжя.

Ще більша непристосованість існуючої залізничої сітки до господарських потреб української території є в українських землях поза межами СССР в звязку з тим, що ці землі після війни змінили свою державну приналежність. Залізнича сітка, збудована і пристосована до певних господарських і політичних умов, тепер обслуговує території, що опинились цілком в нових обставинах. Галичина,основні маґістралі якої розраховані на сполучення з Віднем і Волинь, залізниці якої були спрямовані на поєднання з Києвом і Одесою, опинились в межах Польщі. Підкарпаття, залізниці якого збудовані для встановлення найкоротшого сполучення з Будапештом, знайшлись в межах Чехословаччини; до того на Підкарпатті кордон між Румунією і Чехословаччиною проведений так, кордонна лінія кілька разів перетинає ту саму залізничу маґістраль. Буковина й Бесарабія опинились в межах Румунії, і залізниці, які складали частину австрійської і російської залізничої сітки, опинились в складі румунської. В звязку з цим цілий ряд маґістралів стратив своє давнє значіння, позбулись рації існування певні вузлові станції, виникли нові осередки господарського і політичного тяжіння, які існуюча залізнича сітка може обслуговувати лише в незадовольняючий спосіб.

Слід до цього додати, що оскільки мати на увазі обслуговування існуючою залізничою сіткою сполучення між окремими частинами української території, які належали до різних держав, воно поставлено в цілком незадовольняючий спосіб. Колишня австрійська і російська Україна були звязані лише дуже обмеженою кількістю залізничих ліній.

Сучасний стан залізничої сітки на українських землях в СССР був такий.На 1 січня 1928 року довжина залізничих ліній в УССР складала:

	Протяг заліз.ліній в кілом.	Гущовина заліз. мережі на 100 кв.кл	Число заліз. станцій.
Полісся	1364	2,6	93
Правобережжя	3019	2,9	251
Лівобережжя	2957	3,1	316
Степ	6236	3,1	610
УССР	13576	3,0	1270

На перше січня 1931 року довжина залізниць в УССР визначалась числом 13780 км. За часів війни і революції залізничий транспорт дійшов до повного упадку; зменшився рухомий склад залізниць, особливо кількість паротягів; на протязі ряду років не переводився ремонт колії і через те рух поїздів, особливо більш важкого складу, був в великій мірі утруднений; велика кількість мостів і залізничих споруджень була знищена. Відбудова залізничого транспорту совітською владою переведена в невистачаючих розмірах. Асиґновання на залізничу господарку почали збільшуватися лише з 1923-24 року, проте розмір цих асиґновань значно одставав од асиґновань царського уряду в останні передвоєнні роки. В результаті цього нове залізниче будівництво за совітських часів переводилось в мінімальних розмірах. Перспективний плян першої пятилітки по УССР передбачав закінчення будови розпочатих ліній завдовжки в 1164 км., будову нових ліній завдовжки 115 км і початок роботи над будовою нових ліній, що мали бути закінчені поза межами першої пятилітки, 731 км завдовжки. Цю програму виконано в дуже неповних розмірах. При обмеженості нового залізничого будівництва так само не полагодила совітська влада біжучої залізничої господарки: не переводився необхідний ремонт залізничих шляхів, не поновлювались своєчасно шини, в дуже малих розмірах, відповідно до збільшення розмірів руху, поновлювалась кількість вагонів і паротягів. Наслідком цього залізничий транспорт, згідно з заявами керуючих совітських чинників, залишається найбільш занедбаною ділянкою народнього господарства. В праці залізниць виникають постійно перебої, особливо часті в районі Донбасу; число залізничих катастроф доходить до розмірів незнаних ні в одній европейській країні.

Залізниці українських земель в межах СССР націоналізовані і знаходяться під керуванням загально-союзного комісаріяту шляхів; залізниці УССР не виділені в окрему адміністративну одиницю. Пасажирський рух на залізницях УССР в 1930 році був такий: одправлено пасажирів загалом (в тисячах): 110.302; в тому числі в місцевому і прямому сполученні 48.950, в приміському 61352; питомий тягар пасажирських перевозок УССР в перевозках пасажирів СССР був такий: для всіх пасажирських перевозок 19,7%, прямих і місцевих 20,3%, приміських 19,2 %. Про перевозку залізничих вантажів наведемо такі дані по УССР:

	1924	1929	1930	1913
Вивіз в тис.тон	52.367	61.391	78.144	49.572
Привіз " "	43.114	50.789	66.276	39.572

До головних вантажів, які перевозяться по уркаїнських залізницях, належать: камяний вугіль, хлібні вантажі, будівельні матеріяли, метали і лісні матеріяли. Рух цих головних вантажів по УССР в тисячах тон був такий:

Рід вантажів	Вивіз (в тисяч.тон)			привіз (в тис.тон.)		
	1928	1929	1930	1924	1929	1930
Хлібні вантажі	3.116	5.052	7.335	2.090	3.191	5.492
Кам'яний вугіль	20.467	23.579	26.861	12.451	14.783	17.078
Лісний будів.мат.	1.626	1.867	3.234	4.335	4.779	6.448
Дрова	1.104	1.002	1.175	1.693	1.790	1.686
Буд.мат.мінер. походження	5.009	6.033	7.055	4.753	5.658	7.395
Метали	2.559	3.024	3.644	1.695	2.115	2.691

Щодо інших українських земель, то про стан залізничої господарки в них можна подати дуже обмежені дані з огляду на те, що дані по українсь-

ких землях не виділяються з загальнодержавних даних. Для західніх українських земель можна подати дані про залізниці дирекцій Львів і Станиславів, які охоплюють більшу частину залізничої сітки цих територій. В 1929 році довжина залізниць складала: в львівській дирекції 1965 клм., в станиславівській 1135 клм.-разом 3100; опріч того, в межах львівської дирекції було вузькоколійних залізниць 53 км. В цей обрахунок залізниць західніх земель не увійшли залізниці Волині і Полісся, які включено до інших дирекцій. З головних вантажів, що перевозяться по залізницям західніх земель треба одзначити: лісові матеріяли і хлібні вантажі.

Підкарпатська Русь має залізниць ширококолійних і вузькоколійних коло 640 клм., себто 5,8 клм на 100 кв.клм; головні вантажі, які перевозяться по підкарпатських залізницях, це - лісові матеріяли.

Ґрунтові шляхи до останнього часу в національному господарстві відогравали підрядну ролю; проте в останні роки зі зростом значіння автомобільного руху значіння їх починає зростати. Стан ґрунтових шляхів на українських землях є назагал незадовольняючий; виняток до певної міри складають лише ті землі, які увіходили до складу Австрії; там є більша кількість шляхів з кам'яною покрівлею. Поза тим українські ґрунтові шляхи носять дуже примітивний характер і користування ними під час дощів є дуже утрудненим. В УССР на 1 січня 1932 року рахувалось 207,411 клм. возових шляхів; на 100 кв.клм. припадало 46,1 клм. шляхів; величезна частина возових шляхів припадала на ґрунтові дороги; їх було 201.478 клм, з яких на поліпшені ґрунтові дороги припадало лише 3.351 клм. Шляхів з штучною покрівлею було 5.933 клм; з того шосейних 5.744 клм, ґравійних 90 клм, асфальтових і бетонових 97 клм. На Західніх землях ґрунтових шляхів (drogi bite) в 1929 році було: Львівське воєв.- 4.970 клм, Станиславовське - 3.495 клм, Тернопільське - 2.773 клм, Волинське - 922 клм і Польське - 815 клм. На Підкарпатській Русі в 1930 році було ґрунтових шляхів 2.335 клм; на 100 кв.клм. 18,4 клм.доріг.

Річні шляхи. Щодо річних шляхів, то українські землі на них небагаті; особливо в цьому відношенні незадовольняюче обслужена південна степова частина українських земель. Величезна більшість українських рік має напрям з півночі на південь і належить до чорноморсько-азівського басейну; лише на західній частині наших земель маємо дві річки - Буг і Сян з допливами, які вливаються в Балтійське море; в цьому районі ріки системи Балтійського моря і системи Чорного моря близько підходять одна до однієї, утворюючи підставу для можливости сполучення цих двох систем каналами. Головною водною артерією українських земель є Дніпро. Наші водні шляхи мають ряд дефектів, які звязані з нашими природними умовами. Рівнинний характер місцевости та властивості пород, в яких наші річки прокладають свій шлях, дозволяють їм легко міняти своє річищеі сприяють утворенню мілизн; довгий час, на протязі якого вони замерзають, робить їх приступними для плавання значно меншу частину року, ніж західньо - европейські ріки, хоч разом з тим той час, на який замерзають наші ріки, значно коротший, ніж в Росії, Дніпро в своїй південній частині (біля Херсону) вкритий пересічно кригою 80-85 днів, на Півночі України (Десна біля Чернігова) криги на ріках тримаються 110 - 115 днів; тоді як, напр., Рейн перебуває під кригою лише 26 днів. Отже час, коли наші ріки не надаються до використання, значно менший, ніж в Західній Европі. Основною перешкодою для використання головного водного шляху на українських землях - Дніпра - до останнього часу були дніпровські пороги. В своїй долішній течії Дніпро перетинає українську ґранітово-ґнайсову смугу і в цій дільниці характер річки міняється; дно річки стає кам'янистим, а течія дуже бурхливою. Між Дніпропетровськом і Кічкасом з дна річки підносились кам'яні загороди, з яких деякі перетинали течію на цілу її ширину, а другі лише частинно. Всіх порогів рахувалось 9; крім того кам'яних забор, які не перетинали цілої ширини річки, було шість. Поро-

ги становили велику перешкоду для судноходства, і уреґульовання плавби по Дніпру було переведено лише в 1932 році; над цим спинимось докладніше трохи нижче.

Загальну довжину водних шляхів на українських землях можна уявити з такої таблиці:

	Довжина водних шляхів у клм.		
	Загальна	плавбових	сплавних
УССР	5546	4352	1194
Західні українські землі	5544	1888	3656

Ці загальні цифри проте дають мале уявлення про ступінь забезпечення окремих українських земель водними шляхами. Розглядаючи розклад річок на мапі, ми бачимо, що окремі українські райони забезпечені водними шляхами не в однаковій мірі; більш задовольняюче обслужено водними шляхами Полісся; Харківщина має мінімальну кількість водних шляхів; так само мало їх має степова Україна.

Властивості українських річок, -спеціяльно часті зміни їх фарватеру- вимагають їх уреґульовання. Ці реґулювання переводились в обмежених розмірах. Важнішими з них були шлюзовальні роботи переведені на Дністрі і праці по зреґульованню корита Дніпра. За часів совітської влади виконано величезні роботи по уреґульованню дніпровських порогів, завдяки яким Дніпро став приступним для плавби на цілій своїй течії. Дніпро нижче порогів був перетятий великою бетоновою греблею, яка має довжину 760 метр.; завдяки греблі, рівень води на Дніпрі піднісся на 37,5 метр., всі пороги і забори було затоплено і жадних перешкод для плавби суден з поємністю до 2.000 тон на цьому відтинку Дніпра немає. При цілій ґрандіозності виконаних робот по уреґульованню дніпровських порогів наслідки їх з народньо-господарського погляду виглядають досить неясно. Є сумнівним, чи видатки на утримання судноплавних уряджень можуть бути покриті зборами з тих вантажів, які будуть переходити через дніпровську греблю і збудовану при ній систему шлюзів, якщо не підносити надмірно ціну фрахту. Обчислюють, що при використанні повної пропускної здібности побудованих шлюзів, яка не перевищує 2 міл.тон вантажів, експлуатаційні видатки з відсотками на будівельний капітал обтяжили би кожну тону вантажу збором в 4,6 крб; між тим собівартість перевозок на нешлюзованому Дніпрі складає лише 0,2 тон за тонокільометр.

Для збільшення ролі водних шляхів велике значіння має сполучення сусідніх водних систем за допомогою каналів; на українських землях каналів є тільки два: Дніпробужський, що поєднує Дніпро з Вислою через Припять-Пину-Муховець і Буг, та Огінського, що сполучує Дніпро з Німаном через Припять - Пину - Ясьолду- Вигонівське озеро - Шару. За часів совітської влади висунено проєкт сполучення Дону з Волгою.

Можливості використання водних шляхів стоять в безпосередній залежності від розмірів фльоти, яка обслуговує існуючі річні системи. В 1912 році розміри річної фльоти, що обслуговувала українські ріки, були таки:

Річна система	Парових суден	Непарових суден.
Дніпро вище порогів	265	1447
Дніпро нижче порогів	141	1119
Дін	382	471
Кубань	69	131
Дністер	21	159

Події війни й революції вплинули на стан нашої річної фльоти дуже негативно і в своїх довоєнних розмірах фльота ще не відновлена. В 1930 році на Дніпровській річній системі нараховувалось 283 парових судна і 767 непарових судна; на донокубанській 327 парових і 327 непарових суден.

Використання водних шляхів для перевозки вантажів на загал є незадовольняюче. На розвиток водних перевозок зверталось мало уваги і в порівнянні

з залізничими перевозками вони відограють підрядну ролю; розмір сучасних водних перевозок ще до сього часу не осягнув своїх довоєнних розмірів. Головні вантажі, які перевозяться по наших річних системах для Дніпровської системи це - лісові вантажі, для Доно-кубанської - хлібні. Розміри перевозок у тисячах тон в 1930 році складали:

Дніпровська система.		Доно-кубанська.	
Хлібні вантажі	618	Хлібні	228
Нафтові "	19	Нафтові	19
Лісові "	2545	Лісові	133
Інші "	1130	Інші	310
Разом "	4312	Разом	690

Недостатній розвиток водних перевозок пояснюється в значній мірі, як обмеженими розмірами річної фльоти, так і неуреґульованим станом водних шляхів. Совітське джерело (Шляхи індустріялізації ч 1-2 1932) характеризує їх сучасний стан в таких виразах: "сучасний технічний і судоплавний стан водного транспорту загалом характеризується незадовольністю гідротехнічних реґуляційних та виправних споруд; серед них лише 20% в стані робочім, а решта або зовсім зруйнована або потребує капітального ремонту, тому річні шляхи повернулись до колишнього первісного рівня, в їхній (попередній) судоплавний стан і глибини, на підтримання яких не вистачає землечерпальних машин, і не відповідають свойому призначенню".

Морські шляхи. Для можливости використовання морських шляхів потрібні умови подвійного роду: вимагається присутність вигідних і зручних морських портів і потрібне належне улаштування цих портів з погляду інтересів морського транспорту. Українські землі мають безпосередній вихід до моря через чорноморське-озівське побережжя. Опріч того в північній і західній частині вони користувались виходом до балтійських портів, які лежать поза межами української національної території. Безпосередня морська комунікація, якою володіє Україна, має ту невигоду, що Чорне і Озівське моря по своїй суті є внутрішніми морями, які мають вихід до Середземного моря і до океану лише через вузьку Дарданельську протоку; Дарданели ж при всяких політичних ускладненнях закривались для проходу торговельних судів; через те кожні політичні міжнародні ускладнення звичайно відбивались дуже тяжко на становищі нашого торговельного мореплавства. Другою невигодою наших чорноморсько-озівських портів є те, що вони не належать до незамерзаючих. Хоч на короткий час і хоч не щороку вони покриваються кригою й торговельне судоходство під час зими мусить спинитись.

Улаштовання наших чорноморсько-озівських портів відповідно до інтересів нашого морського транспорту не стоїть на належній висоті. Значніші портові спорудження є лише в Одесі, а дрібніші наші порти мають дуже примітивне улаштування. Недостатнє улаштування наших портів веде до збільшення видатків при навантаженні і вивантаженні товарів, що відбивається несприятливо на нашому закордонному товарообміні. Головні порти на Чорному і Озівському морі такі: Одеса, Миколаїв, Херсон, Євпаторія, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріупіль, Ростов і Новоросійськ.

Торговельна фльота Чорного і Озівського моря в 1913 році була в такому стані: парових суден було 413 з вмістимістю в 230,826 рег.тон, парусних суден було 891 при середній чистій вмістимості одного судна в 51,4 тони. За часів війни й революції українська торговельна фльота в свойому складі значно зменшилася. В 1922 році в складі фльоти переховувалось всього 806 суден-парових і непарових - з загальною вмістимістю в 131145 рег.тон.

Рух вантажів і пасажирів в чорноморсько-озівських портах не досягає довоєнних розмірів. В 1930 році в наші порти прийшло вантажів 2529 тисяч тон, вийшло 2518 тисяч тон. Головна частина морських перевозок припадає на перевозки в малому каботажі - перевозки між портами того самого моря. Перевозки в закордонній плавбі відограють більшу ролю лише в значніших портах. Дуже

значна частина перевозок припадає на перевозки на суднах закордонних держав. Серед окремих вантажів, які відограють значнішу ролю в морських перевозках слід назвати: хлібні вантажі, нафтові продукти і кам'яний вугіль.

Окрім українських чорноморсько-озівських портів українські землі для своїх торговельних оборотів використовували також балтійські порти; з цих портів для північної частини Полтавщини і Чернігівщини за довоєнних часів відогравала Лібава; для західніх українських земель мають значіння Данціґ і Ґдиня.

Справа уреґульовання водних шляхів. Вище обговорюючи стан українських річних і морських шляхів, ми підкреслили незадовольняючий стан їх уреґульовання. Вважаємо потрібним ще раз вернутися до цієї справи і спинитись на ній трохи ширше, оскільки тут знаходить свій вияв та господарська політика, яку провадили щодо українських земель ті держави, до яких належали українські території.

Занедбаний стан українських річних шляхів звязаний з обставинами подвійного роду. З одного боку виявили тут свій вплив ті тенденції, які майже до кінця XIX стол. були поширені в господарській політиці европейських держав. З другого боку, відогравало свою ролю специфічне відношення до господарських потреб українських земель відповідних державних чинників. В другій половині XIX стол. був поширений погляд, що водні шляхи при існуванні залізничого транспорту стратили своє значіння; в звязку з цим, в той час, як в залізнодорожну господарку вкладались великі капітали, на поліпшення водних шляхів зверталось мало уваги. Ця політика провадилась також і тими державами, до яких належали українські землі; на водну господарку приділювано лише дуже обмежені кошти. Але в розподілі цих коштів річні шляхи на українських землях опинились в спеціяльно занедбаному становищі, оскільки вони лежали осторонь од тих господарських осередків, які уважали потрібним піддержувати ті держави, до складу яких увіходили українські землі. В колишній українській імперії зверталось значно більшу увагу на розбудову водної господарки в басейні Волги, яка обслуговувала центральну частину імперії, ніж на уреґульовання водних шляхів в басейні Дніпра. Цим пояснюється і той факт, що, хоч в справі уреґульовання дніпровських порогів до 1910 року було складено аж 20 окремих проектів, до реалізації цієї справи царський уряд рішив приступити лише в 1916 році, а сама справа була реалізована аж за совітських часів. Подібно до того і в довоєнній Австро-Угорщині, переведено було реґуляцію водних шляхів на Дунаї і залишено без уваги другорядні з державного погляду водні шляхи Галичини.

Ще більш яскраво виступає специфічне становище українських земель в справі уреґульовання морських портів. Тенденцією політики царського уряду було всяко допомогати розвитку балтійських портів; це осягалося не лише шляхом залізничого будівництва, яке провадилося так, щоб збільшити кількість вантажів, що йшли в балтійському напрямі, не лише шляхом певної структури залізничих тарифів, але й шляхом розбудови балтійських портів; в результаті цього накладні видатки при навантаженні і розвантаженні товарів в балтійських портах були значно нижчі, ніж в чорноморсько-озівських портах. Заходи, які штучно спиняли розвиток чорноморсько-озівських портів, дали їм можливість зайняти пануюче становище в експортовій торгівлі імперії з великим опізненням - лише в девятьдесятих роках XIX ст.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТИ ДО ЛЕКЦІЇ ДЕВ'ЯТОЇ.

1. Яке значіння окремих родів транспорту - залізничого, річного і морського - в економіці українських земель.

2. Які причини впливають на неналежну обслуженість українських земель окремими родами транспорту.

Лекція десята.

Розділ восьмий.

ТОРГОВЛЯ.

Вступні уваги.

Торговля-це та господарча діяльність, яка має своїм завданням посередництво між продуцентом товарів і їх споживачами. Вона виконує подвійні функції: організує посередництво в збуті і постачанні товарів як закордонного так і місцевого походження. В залежності від цього розріжняється торговля зовнішня і внутрішня. Дослідження торговлі має вияснити питання двоякого роду. З одного боку належить вияснити характер того товарообміну, що переводиться торговельним апаратом; головного інтересу набирає це питання в розв'язанні справи про зовнішній товарообмін. З другого боку підлягає виясненню питання про організацію самого торговельного апарату, його розвиток і поширення.

При виясненні стану і організації торговлі на українських землях треба мати на увазі ті кардинальні ріжниці, які існують в організації торговлі на українській території, що входить до складу СССР і на всіх її інших частинах. В СССР зовнішня торговля удержавлена; як продаж товарів закордоном, так і їх купівля провадиться виключно державними торговельними організаціями, які змагаються виконати встановлений владою плян експорту і імпорту товарів. Так само, починаючи з 1928-29 року совітською владою в ширших розмірах переведена ліквідація приватного торговельного апарату у внутрішній торговлі і нині на українських землях під совітською владою торговельний апарат розподілено між державними торговельними організаціями і кооперативними торговельними організаціями. Приватного торговельного апарату в леґальній формі не існує цілком. В обмежених розмірах допущений збут продуктів сільського господарства самими с.-г. продуцентами. З системою націоналізації торговлі зв'язана система твердих цін, по яких держава забирає с.-г. продукти у їх продуцентів, при чому ці ціни значно нижчі тих, що існують у вільному продажі. До недавнього часу, до 1. I. 1935 року, існувало також постачання державою певним катеґоріями споживачів (робітникам, службовцям) ріжних продуктів і товарів по твердих цінах; нині ця система знаходиться в стадії ліквідації, при чому її розпочато з одміни постачання по твердих цінах кліба і хлібних продуктів.

В протилежність до совітської організації торговлі, ця галузь господарської діяльности по всіх інших українських землях знаходиться в руках приватної ініціятиви. Держава тут виступає, як реґулюючий чинник і то в першу чергу щодо зовнішніх торговельних зносин. Хоч до цього треба додати, що з часів світової господарської кризи втручання держави до торговлі значно зросло і деякі з сучасних заходів де в чому нагадують заходи совітської влади.

Зовнішній товарообмін.

Зовнішній товарообмін кожної окремої держави розвивається в залежності від тієї митної політики, яка провадиться її урядом і від тієї системи торговельних договрріів, якою вона зв'язана з іншими державами. Про зовнішній товарообмін українських земель можна говорити лише умовно. Торговельні зносини кожної окремої частини українських земель з чужими державами. і тими українськими землями, що не входять до складу того державного цілого, до якого належить дана українська земля, визначаються і реґулюються нормами для зовнішньої торговлі, встановленими центральним урядом, виходячи з інтересів даної державної одиниці. Натомісць торговельні зносини українських земель з країнами, що увіходять до складу тої держави, до якої належить дана частина українських земель, провадиться на нормах і підставах, існуючих для внутрішньої тор-

говлі. Таким чином тієї єдности в торговельних зносинах, яка дозволяє об'єднувати всі зносини даної держави з закордоном, для українських земель нема і не може бути. Через те, вживаючи вираз " зовнішній товарообмін " ми будемо вживати його лише умовно - об'єднуючи весь товарообмін українських земель з чужими державами і країнами, однаково були вони чи не були відділені митною межою. Слід лише при цьому мати на увазі, що ми в наших висновках і обчисленнях не завжди можемо прийняти до уваги той товарообмін, який має місце між українськими землями, що входять до складу ріжних держав.

Характер зовнішнього товарообміну українських земель визначається тим, що українські землі найбільш розвиненою галуззю народнього господарства мають сільське господарство, що в обсягу промисловости вони характеризуються розвитком добуваючої, зокрема паливної, промисловости при низькому рівневі розвитку величезної більшости галузів переробляючої промисловости. З другого боку характер зовнішнього товарообміну українських земель визначається також тим фактом, що величезна більшість населення українських земель складається з сільських мешканців з дуже низьким рівнем потреб і що загальний темп розвитку господарського життя є низьким. Відповідно до цих обставин українські землі постачають хліб,- харчові і смакові продукти, ріжні роди сільсько-господарської і промислової сировини, лісові товари, нафту, камяний вугіль, залізну руду, манґан тощо; експортуючи сировину і півфабрикати, українські землі заявляють попит на готові промислові вироби ріжного роду, які потрібні для особистого споживання і промислового вжитку. Розміри зовнішнього товарообороту при бідності країни і низькому темпі розвитку господарського життя, в порівнянні з розмірами зовнішньої торговлі західньо-европейських країн, є невисоким. Баланс зовнішнього товарообороту українських земель, як це є звичайним для країн мало промислово розвинених і бідних, є актуальним: українські землі більш вивозять, ніж привозять.

Спинимось докладніше над вияснениям характеру зовнішнього товарообміну окремих частин українських земель. В першу чергу звернемо нашу увагу на зовнішній товарообмін українських земель в СССР. Оскільки там відносини в довоєнний і повоєнний період між собою радикально ріжняться, виділимо окремо характеристику довоєнного і повоєнного товарообороту. Для довоєнних часів існує кілька спроб обрахунків зовнішнього товарообороту України, які, в зв'язку з ріжницями метод обчислення, ріжняться цифрами, але однаково характеризують пластивості зовнішнього товарообороту України. Наводимо один з таких підрахунків (М. Галицького в Збірнику " Комісії електрофікації України "). Експорт та імпорт України (в межах 9 губерн.) в довоєнний час виглядає так:

	Вивіз.		Привіз.		Надвищення вивозу над привозом.
	міл. крб.	%	міл. крб.	%	міл. крб.
Харчові продукти.....	663.2	84.4	37.1	14.2	+ 626.1
Тваринні продукти.....	24.7	3.1	0.1	0.0	+ 24.6
Сиров. і півфабрикати..	91.5	11.6	64.8	24.9	+ 26.7
Готові вироби.....	9.5	1.2	158.8	60.8	- 149.3
Разом	788.9	100	260.8	100	+ 528.4

Обрахунок того самого дослідника, побудований на даних транспортової статистики, товарообмін України з колишньою Росією і закордоном розподіляє так:

	Вивіз	Привіз в міл. крб.	Сальдо.
Закордон.....	434.9	45.4	+ 389.5
Кол. Росія.....	375.8	237.3	+ 138.5
			+ 528.0

Бачимо, що ці дані виявляють типовий образ товарообміну сільсько-господарської країни; експорт носить однородний і мало розгалужений характер, складаючись майже на 85 % з харчових продуктів; в імпорті маємо рішаючу перевагу готових промислових виробів. Є дуже характеристичним розподіл українського товарообороту між закордоном і кол. Росією; Україна в своєму експорті виразно тяжила до закордонних ринків; в той час імпортувала вона товари - ми знаємо, що цей імпорт в першу чергу складався з фабричних виробів - насамперед з Росії; система митної охорони для промислових виробів створювала на Україні монопольні умови для збуту російських фабричних продуктів, не зважаючи на їх високу ціну і низьку якість.

За совітських часів даних, які б характеризували весь зовнішній товарообмін України в цілому нема. З даних про закордонний товарообмін України і оборот вантажів між УССР і іншими частинами СССР про сучасний характер зовнішнього товарообміну УССР можна зробити такі висновки. Закордонний товарообмін за совітських часів значно зменшився, висловлюючись в мінімальних цифрах за часів військового комунізму, за часів НЕПУ він поволі почав зростати, проте розміри його не досягли довоєнного рівня. Експорт УССР по морській і сухопутній границі УССР без включення оборотів з сусідніми совітськими руспубліками, з якими Україна немає митних кордонів, в 1927-28 році обчислювався на суму 123.124 тис. карб., в 1928-29 р. - на суму 123.300 тис. крб.; імпорт УССР на тих самих кордонних відтинках в 1928-29 році виносив 89.000 крб. Порівнюючи ці дані з довоєнними, особливо, коли прийняти до уваги ріжницю цін, ми бачимо, , що розміри закордонного товарообороту УССР скоротились. Одночасно з тим змінились і роди товарів, які є об'єктами експорту і імпорту. Ці зміни з одного боку є результатом заходів плянової політики совітської влади, з другого боку вони є наслідком змін в господарських відносинах країни. В імпорті ми бачимо колосальне зменшення питомого тягару фабричних виробів, які є предметом особистого споживання; дбаючи про захованя активного торговельного балянсу, совітська влада змагається обмежити імпорт лише на предмети промислового устаткування, які потрібні для переведення індустріялізації країни; наслідком цього в імпорті значно піднісся питомий тягар машин і ріжного роду предметів промислового устаткування при одночасному зменшенні імпорту продуктів особистого споживання. В експорті зазначається дуже значне зменшення експорту хліба і хлібних продуктів. Це є наслідком, з одного боку, зміни коньюнктури світового ринку для українського ринку, а з другого боку результатом зменшення тих хлібних лишків, якими розпоряджала УССР. Загальний зріст населення в УССР, при особливо інтенсивному зрості міської людности, збільшив потребу в хлібі на внутрішньому українському ринкові; з другого боку загальні розміри збору хлібів в зв'язку з тими пертурбаціями, яких зазнало сільське господарство УССР, зменшилось; результатом цього була втрата експортом УССР його однобічного сільсько-господарського характеру. Натомість зріс експорт промислової сировини, в першу чергу кам'яного вугля, залізної руди, манґану тощо. При зменшенні товарообміну УССР з закордоном її товарообмін з іншими частинами колишньої Росії в порівнянні з довоєнними часами зріс. Дані про перевозки залізничих вантажів вказують, що розміри цих перевозок в російських напрямках в порівнянні з довоєнними часами зросли. Транспортовий балянс УССР вказує, що до інших частин СССР УССР одсилає в першу чергу хлібні продукти, кам'яний вугіль і необроблені металі; натомісць УССР одержує будівельне дерево, дрова, нафтові продукти, текстильні вироби. Це збільшення розмірів товарообміну між УССР і іншими частинами СССР є наслідком заходів плянової політики совітської влади, яка змагається до витворення з СССР тісно зв'язаного господарського цілого.

Про зовнішній товарообмін інших українських земель поза УССР дані є дуже обмежені і неповні. Через те про ці землі мусимо обмежитися лише небагатьма зауваженнями. Характер зовнішнього товарообміну західних українських земель в загальному той самий, що і в УССР: експорт харчових продуктів і сировини і імпорт промислових виробів. Серед харчових продуктів експортується збіжжя, картопля, спірт, яйця, масло, тваринні продукти; значну ролю відограє

експорт лісових товарів, головно в необробленому і напівобробленому вигляді, і експорт нафтових продуктів; імпортують західні землі промислові вироби, кам'яний вугіль, с.-г. машини тощо. В зв'язку з тими труднощами, які існують для реалізації товарів в повоєнний період на закордонному ринку, в збуті продуктів західних земель, за винятком лісових товарів і нафтових продуктів, велику ролю відограє польський ринок. Зовнішній товарообмін Підкарпатської Русі через неунормовані торговельні відносини з Угорщиною, куди головним чином до війни був спрямований вивіз Закарпаття, скеровується головним чином в сусідні області ЧСР - переважно в райони Оломовца і Братіслави. Підкарпатська Русь вивозить найбільше лісові товари, сіль, необроблене насіння, вапно, невелику кількість овочів та городини; привозяться сюди кам'яний вугіль, залізо, металічні і текстильні вироби тощо.

Вище ми підкреслили незначні розміри зовнішнього товарообміну українських земель, які зв'язані з низьким рівнем потреб і обмеженістю споживання українського населення. Наведемо для цього, дуже характеристичного для наших господарських відносин з'явища, кілька ілюстрацій. За даними бюджетових дослідів 1924-25 ррку, того часу, коли сільське господарство вже більш-менш відбудувалось після часів військового комунізму, набувна можливість селянської родини в УССР, цієї найбільшої групи серед споживачів, при середньому складі в 5.20 душ на протязі року, висловлювалась в таких цифрах: взуття і шкурятяного товару на протязі року для цілої родини купувалось на 19 крб. 63 коп. одежі шитої на 6 крб. 99 коп., мануфактури і галянтерії на 18 крб. 96 коп., освітлових матеріялів на 3 крб. 98 коп., мила та парфюмерії на 3 крб. 54 коп. При середньому річному споживанні цукру в Англії в 96 фунт., в Німеччині в 44 фунт., споживання цукру в УССР перед війною на душу складало 17.5 , а в 1923-4 році - 7.4 фунт. До війни в колишній Росії споживано на душу 1.5 пуд. чавуну; приблизно на тому самому рівні стояло споживання чавуну в УССР; в той самий час споживання чавуну в Бельгії складало на одну душу - 17.6 пуд., а в Англії - 11.5 пуд. Всі ці дані характеризують дуже незначну вмистимість українського ринку і зв'язаний з нею обмежений розмір товарообміну на українських землях.

Внутрішня торговля.

Апарат внутрішньої торговлі має своїм завданням розподіл між споживачами тих продуктів, які виробляє дана країна, а рівнож розподіл тих продуктів, що імпортуються зпоза її меж; одночасно торговельний апарат здійснює закупку тих товарів, що вивозяться закордон. В зв'язку з особливостями структури торговельного апарату на окремих українських землях дані про його стан подамо окремо по поодиноким українським територіям. В межах УССР, як ми вже зазначали, весь торговельний апарат удержавлений. Він поділяється на державний і кооперативний. В 1927-28 році торговельний обіг державної торговлі складав 3.042 міл. карб. при торговельному обігу кооперативної торговлі 4.553.8 міл. крб. В державній торговлі заступлені в першу чергу підприємства гуртові; кооперативний сектор, маючи так само гуртові підприємства, об'єднує в своїх руках більшу частину роздрібної торговлі. Серед підприємств державної торговлі широко заступлені підприємства поза-українських торговельних організацій -передовсім загально-союзних. Кооперативні торговельні організації, маючи спільну назву з західньо-европейською кооперацією, по своїй організаційній структурі мають з нею дуже мало спільного. Того господарського самоврядування і господарської ініціятиви, яка відріжняє діяльність західньо-европейських кооперативів, совітські кооперативи цілком позбавлені. Вони цілком підпорядковані господарськім совітським органам і мусять виконувати поставлені їм плянові завдання. Через те кооперативні торговельні організації в суті річей слід трактувати лише як певні філії державного торговельного апарату. До особливостей совітської торговлі належить дуже нерівномірний розподіл оборотів між гуртовою й роздрібною торговлею і нерівномірний розподіл торговельної сітки між містом й селом. Перевівши раптову ліквідацію приватного торговельного апарату, який обслуговував потреби села й був саме сконцентрований в обсягу роз-

дрібної торговлі, совітська влада не мала можливости заступити його в вистачавчій мірі апаратом державної торговлі. Тимто торговельний обіг 1927-28 року в УССР розподілявся так: при загальній вартості торговельного обігу 8.622 міл. крб. на гуртову торговлю припадало 5.491,2 міл. крб., на роздрібну - 2.786,9 міл. карб.; на обороти міської торговлі припадало 7.394,7 міл. крб. а на обороти торговлі на селі 1.277,3 міл. крб. Заходи для поширення апарату роздрібної торговлі в більших розмірах совітська влада почала робити з початком 1935 року в зв'язку з частковою ліквідацією карткової системи. Приватна торговля в даний момент в УССР уважається ліквідованою і про неї совітські дані матеріялів не подають. Натомісць з 1932 року совітська влада завела певний суроґат приватної торговлі - колхозні базари і колхозну торговлю. Колхозникам дозволяється продаж продуктів свого господарства по вільним цінам;при чому право на продане збіжжя і збіжевих продуктів допускається лише після виконання в даній області пляну хлібозаготовлі і до початку періоду нових хлібозаготовель; фактично право на продаж хліба існує приблизно на протязі шости-семи місяців - од січня до липня. З постійних підкреслень органами совітської влади необхідности боротьби з спекулянтами, під якими розуміють тих, що перепродують і скуповують товари, можна думати, що існує нелеґальна приватна торговля, особливо в зв'язку з колхозною торговлею. До специфічних особливостей структури совітської торговлі належить існування торговельних підприємств, призначених для обслуговування певних катеґорій споживачів і закритих для інших груп покупців і ріжний розмір цін на ті самі товари в залежності від характеру торговлі і катеґорії покупців. Існують закриті розподільники, які обслуговують робітників окремих підприємств або службовців певних установ, існують по всіх значніших осередках крамниці " торгсіну " (торговля з чужинцями), які продають продукти не лише чужинцям, але в цінах, обрахованих на золото. Ціни на товари існують одні при продажі їх по картках, другі при продажі без карток; різко ріжняться ціни усуспільненої торговлі і колхозної торговлі. Карткова система, яка почала заводитись з початку першої п'ятилітки, охопила була майже всі головні продукти і товари; вона забезпечувала певним катеґоріями споживачів - робітникам і службовцям - приділ продуктів і товарів, правда, в дуже обмеженій кількості по мінімальним цінам. Фактично державні торговельні організації забезпечені норми одержання товарів і продуктів виконували лише частинно і не в повній мірі. З початку року 1935 совітська влада заповіла повільну ліквідацію карткової системи, причому ліквідація карток на хліб і хлібні продукти переведена з 1. I. 1935 р.

Структура торговельного апарату на інших українських землях не уявляє жадних особливостей в порівнянні з іншими европейськими країнами. Тимто спинятись на ній докладніше потреби нема. Треба одмітити, що апарат роздрібної торговлі в протилежність до УССР по інших українських землях дуже розвинений, можливо поширений в більших розмірах, ніж вимагають того господарські інтереси країни. Торговля сконцентрована переважно в неукраїнських руках; дуже сильно в ній репрезентовані жиди, спеціяльно в роздрібній торговлі. Поруч з жидами в ролі торговельних діячів виступають на західніх землях поляки, на Підкарпатській Русі - мадяри, частинно чехи. Українська торговля репрезентована в першу чергу українськими кооперативними організаціями. Своєрідні функції виконує крамар на селі; він не лише продає ті продукти, які потрібує селянин для задоволення своїх особистих і господарських потреб; часто він виступає як скупщик сільсько-господарських продуктів, позичає гроші селянам і т. д. Чимале економічне значіння для торговлі продуктами сільського госпрдарства мають численні ярмарки, однаково поширені на всіх українських землях за винятком УССР, де їх було ліквідовано. Числові дані про стан торголів такі. Для західних земель: загальне число торговельних підприємств в 1928 році в південних воєвідствах було 120.140, в східніх - 57.878; з того припадало на великі торговельні підприємства (торг. свід. I кляси) в південних воєвідствах 204, у східніх 31; на найдрібніші (торг. свід. IУ кат.) в південних - 40.518, у східніх 20.364. Середній річний оборот на підприємство в 1928 році становив в південних воєвідствах 22,9 міл. зол., у східніх 20.7 міл. зол.

Для Підкарпатської Русі: в 1930 році було закладів, що займались торговлею, банківництвом, асекурацією - 7870.

Загальна характеристика української торговлі.

Об'єднуючи ті дані про стан торговлі на українських землях, можемо констатувати, що незважаючи на ті ріжниці, які існують в структурі торговлі в УССР і інших частинах нашої території, скрізь проте ми можемо знайти певні спільні риси. Товарообмін на українських землях скрізь характеризується тим, що ми постачаємо сировину, а одержуємо промислові вироби; при цьому серед цієї сировини скрізь займає центральне місце сировина сільсько-господарського походження, чи будуть це збіжеві продукти в УССР чи лісові матеріяли, як це є на Підкарпатській Русі і західних землях. Постачаючи в першу чергу ті продукти, продуцентами яких є українська людність, ми маємо торговельний апарат, який більш, ніж яка інша галузь господарської діяльности, репрезентований неукраїнським елементом. Цей стан характеризує відносини в торговлі на всіх українських землях в теперішній час і в повній мірі характеризував відносини в УСРР за досовітських часів. Заслуговує особливої уваги, що він в значній мірі залишився в УССР й тепер, не зважаючи на всі революційні події. Згідно з даними перепису людности 17 грудня 1926 року, в той час, як серед загалу совітських службовців в УССР національні відносини виглядають так: українців 51.7 %, росіян 25.0 %, жидів 14.9 %, інших 4.4 %, серед господарського персоналу, куди належать також і торговельні службовці, ці відносини дають цілком інший, дуже характеристичний образ: українців 33.8%, росіян 19.4 %, жидів 40.8 %, інших 5.8 %. Не треба думати, що це відсунення українського населення з ділянки торговлі має своєю підставою якусь природжену непридатність українців до цієї галузі господарської діяльности. З історії ми знаємо, що в минулому ми мали розвинену торговлю і міцну і велику купецьку верству; стару київську державу трактують як державу передовсім торговельного типу. Втрати нами нашої купецької верстви є одна з ознак тої суспільної деформації нації, яка є неминучим наслідком нашого стану на протязі останніх віків.

Оскільки торговельна кляса на українських землях в дуже обмежених розмірах зв'язана з основними масами населення наших земель і уявляє з себе ізольовану і замкнену групу, є дані припускати, що на всіх наших землях ті посередницькі фінуції, які виконує торговля, коштують нашому народньому господарству занадто дорого.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТИ.

1) Якими рисами характеризується зовнішній товарообмін українських земель?
2) В чому полягають основні риси організації торговлі на українських землях в СССР ?.

Лекція одинадцята.

Розділ дев'ятий.

Заключення.

В попередніх розділах ми дали огляд всіх основних галузів господарської діяльности на українських землях. Дає цей огляд образ господарського життя нації, яка, заселюючи великі і багаті простори, не змогла розвинути інтензивного і розгалуженого господарського життя нації, яка у всіх тих галузях господарської діяльності, що відограють рішаючу ролю і визначають напрям розвитку, опинилась на підрядних позиціях, нації, яка в великій мірі підлягла процесу соціяльної і господарської деформації. Огляд нам малює господарський стан наших земель і нашої нації таким, яким він є на сьогодня-

ній день. Проте було би неправильним і необережним з цього теперішнього невтішного нашого господарського стану робити песимістичні висновки відносно нашого господарського майбутнього, трактувати його як дальше продовження процесу нашої господарської і соціяльної деформації. Проти таких висновків промовляють як міркування загального теоретичного характеру, так і певні факти. Процес господарського життя є остільки складний і впливає на перебіг його стільки факторів, що ставити прогнози майбутнього при сучасному рівні наших знань є річчю дуже важкою і небезпечною. Економічна література дає десятки й сотки прикладів будування прогнозів господарського майбутнього, які несправдились. Не можна отже категорично твердити, що наш сучасний несприятливий господарський стан веде до неминучости висновку про те, що хід господарських процесів в майбутньому мусить виявляти ті самі тенденції, які є пануючими для теперішнього часу. При загальній теоретичній неоправданності таких висновків поруч з тим проти них промовляють і певні факти. Ці факти - подвійного роду. При міркуваннях про наше господарське майбутнє ми можемо користуватись тими аналогіями ,які дає історія інших народів. З другого боку ми мусимо вияснити, чи в нашому господарському житті, поруч з пануючими на сьогоднішній день тенденціями нашої господарської деформації,нема зародків інших процесів, які цим тенденціям протидіють. Приклади господарського відродження тих націй, які, здавалося,цілком підлягли процесу господарської деформації, є дуже ріжноманітні і численні. Найбільш клясичним, мабуть, прикладом господарського відродження нації є приклад чеського відродження; на початках національного чеського руху в кінці XVIII і початку XIX віку чеська нація складалась майже виключно з селянства і тонкої верстви духовенства; за несповна сто літ, ще за австрійських часів, вона відбудувала своє національне господарство і здобула всі ті соціяльні верстви, які характеризують модерну націю. Подібні процеси мають місце також і серед других поневоленим націй, яких не один раз засуджували на смерть і пророкували неминучість їх повного господарського підпорядкування; можна її знайти в історії національних рухів каталанців, фляманців, фінляндців тощо. Подібного роду факти в зародковій формі існують також і в наших господарських відносинах; вони дають можливість припускати, що є певні підстави гадати, що можуть серед нашої нації створитись сили,які загальмують і припинять вплив пануючих нині тенденцій господарської деформації. Ці факти постачають в першу чергу спостереження над господарською еміграцією новітньої доби і над нашою кооперацією.

Ми підкреслювали свого часу, що аграрне перенаселення, яке панує на всіх українських землях, спричинило інтензивний розвиток українського еміграційного руху. Українські еміґранти розкинені по багатьох державах : головними осередками української еміграції є за океаном - Сполучені Штати, Канада і Бразілія, в Азії - Казакська АССР і Далеко-Східній Край. Загальне число українців-еміґрантів можна визначити лише дуже приблизно; в Сполучених Штатах кількість українців визначають до 700 тис. (згідно з переписом 1930 року 68.485), в Канаді до 400 тис. (згідно з переписом 1931 р. 225.113 в Бразілії до 40-50 тис., в межах СССР згідно з переписом 1924 р. в Казакській республіці 860.8 тис., в Сибіру 827.5 тис., в Далеко-Східньому Краєві - 315.2 тис. Українська еміґрація, залишаючи рідний край, скрізь була в тому самому становищі; вона рекрутувалась з нижчих соціяльних, майже виключно селянських верств; на улаштовання в нових країнах розпоряджала мінімальними коштами і про господарські умови їх мало дуже мале уявлення. Не зважаючи на всі ці несприятливі обставини, українські еміґранти назагал виявили себе дуже здібними колонізаторами і ці їх колонізаційні здібності не один раз були констатовані і визнані авторитетними чужинецькими чинниками. Українські еміґранти швидко орієнтуються в нових господарських обставинах, потрапляють здобути свій матеріяльний добробут; одноманітна селянська еміґранська маса в нових обставинах не лише постачає працьовників в области сільського господарства, але з часом починає виділяти з поміж себе промислов-

ців, купців, ремісників, кваліфікованих індустріяльних робітників - представників всіх тих груп, які серед української нації на наших землях репрезентовані в такій невиставчій мірі. Ці всі позитивні з господарського погляду факти свідчать про ті господарські сили і господарські можливості, які має українська нація; ці потенціяльні сили можуть виявитися не лише в країнах нової колонізації, але також на основних українських етнографічних теренах.

Другим характеристичним покажчиком потенціяльних господарських можливостей української нації є розвиток нашої кооперації. Українська кооперація, як вільний рух скерований до господарської самоорганізації і самодопомоги населення, широко розвинувся з кінцем XIX віку, а головно з початком XX віку на українських землях в межах теперішньої СССР і в Галичині, почасти Буковині. Найслабше він був і є репрезентований на Підкарпатській Русі, цей найбільш одсталий і занедбаний частині наших земель. Після опанування Наддніпрянщини совітською владою кооперація набрала рис примусової і реґляментованої згори організації і стратила характер вільного господарського руху; на українських західніх землях вона, не зважаючи на цілу низку несприятливих умов, має можливість дальшого розвитку. Для наших цілей, для виявлення того, оскільки характеризує кооперація господарські сили і можливості української нації, найбільш відповідаючими даними з розвитку українського кооперативного руху є матеріяли з передсовітських часів на Наддніпрянщині і сучасні дані по західніх землях. Важним в цих даних не так абсолютний розмір осягнень кооперативного руху, як усвідомлення собі при яких важких умовах і обставинах їх здобуто. Кооперативний рух на українських землях розвивався при умовах надзвичайно низького матеріяльного рівня населення, якого мабуть не знає ні одна країна в Европі, при колосальній поширенності анальфабетизму, при несприятливому, якщо не одверто ворожому відношенні урядових чинників. І здобутки кооперативного руху осягнені при цих умовах мають подвійне значіння і є виразною ілюстрацією тих господарських сил і можливостей, які може виявити наша нація. Наддніпрянщина була в колишній Росії тою країною, де кооперативний рух почав розвиватись найраніше і де він набрав найбільшого ступня розвитку в порівнянні з усіма іншими районами імперії. Перед опанованням України совітською владою на початку 1920 року було тут до 22,000 кооперативів ріжних типів з 6 мільйонами членів та до 270 кооперативних союзів. Про розміри оборотів кооперативів свідчать такі факти, як те, що оборот Дніпросоюзу, централі кооперативних союзів в 1917 році перевищував 70 міл. зол. крб., оборот інших кооперативів досягав 300 міл. крб., білянс Українбанку на 1. X. 1919 виносив 286 міл. крб. На західніх українських землях в 1932 році було 3.134 кооперативних об'єднань в Ревізійному Союзі українських кооператив, при чому щодо числа кооператив супроти числа населення, українська кооперація займає перше місце в Польщі. Серед окремих кооперативних централів особливо треба виділити рухливий " Маслосоюз ", об'єднання молочарських кооперативів, який по розмірах свого запасового капіталу (361.435 зол. в 1934 р.) займає перше місце в Польщі. Українська кооперація на західніх землях робить успішні кроки для організації промислових підприємств. Всі ці дані з розвитку нашої кооперації яскраво свідчать, що нація розпоряджає тими потенціяльними силами і можливостями, які організують опір пануючим на теперішній час тенденціям нашої господарської деформації.

Господарські здобутки нашої еміґрації і кооперації дають найбільш яскраве свідоцтво наших потенціяльних господарських сил. Але поруч з цим можна і в інших ділянках нашого господарського життя знайти факти, які дають підстави для позитивного вирішення питання про наші економічні можливості. Спостереження над станом нашого сільського господарства, над тими властивостями, які виявляє наш хлібороб, свідчать про те, що він посідає дуже цінні господарські якості, які позволяють сподіватись сріплення і удосконалення основної нашої народньо-господарської бази. Він виявляв і виявляє великий інтерес до заведення поліпшених метод господарства і аґрономічна праця,

коли вона була відповідно поставлена, завжди знаходила на наших землях дуже сприятливий ґрунт. Він виявляє велику господарську упертість і енерґію; швидка відбудова селянського господарства в УССР, зруйнованого в період військового комунізму за часів НЕПУ передовсім завдячує цим властивостям нашого селянства; тепер наш селянин виявляє колосальні запаси енерґії і упертости, провадячи на протязі ряду років постійну і систематичну боротьбу з накиненими йому згори формами колхозного господарства.

Всі ці дані - всіх їх ми не вичерпуємо - вказують, що нація розпоряджає тими потенціяльними силами, які потрібні для боротьби з пануючими тенденціями нашої господарської деформації. Від нашої енерґії, від нашого уміння належно використати потенціяльні сили і можливості нації, їх зорганізувати і скерувати буде залежать, чи припиниться і коли саме припиниться чинність процесів нашої господарської деформації. Тоді прийде доба нашого господарського відродження, яка є неминучим і законним етапом в процесі національного відродження української нації.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТИ.

1) В чому виявляється господарська деформація нашої нації в теперішній час?
2) Які чинники протидіють нашій господарській деформації ?

ЛІТЕРАТУРА.

Альтерман. Хлебние ресурси Украини. Одеса. 1923.
Bujak. Galicya. Lwów.1908.
Воблий. Економічна географія України. Київ. Кілька видань.
Височанський. П. Коротка Історія кооперативного руху на Україні. Київ.1925.
Височанський. Кооперативний продаж. Київ. 1929.
Гуревич. Вопроси современного крестьянскаго хозяйства Украини. Харьков. 1927.
Diamand. Położenie gospodarcze Galicji przed wojna. Lwów.1915.
Дзенкевич. Производительние сили сельского хозяйства на Украине. Київ.1917.
Диманштейн. Проблема районирования металопромишленности в связи с условиями промишленного развития Украини и Союза. Харків. 1927.
Диманштейн. Уголь, руда и железо в их взаимной связи. Харків. 1927.
Drahný. Podkarpatská Rus jeji přirodní a zemědělské poměry. Praha. 1927.
Естественние производительние сили УССР. Харків 1928.
Коберський. Економіка українських земель під Польщею. Львів. 1928.
Конорський. Торговий баланс Украини в 1913 г. Харків. 1923.
Космо-Демянський. Соляний промисел на Украине. Киев. 1921.
Lewicki.Zagadnienia gospodarcze Galicji. Lwów. 1914.
Лисин. Глина та глиняна промисловість на Україні. Київ. 1918.
Matoušek. Podkarpatská Rus. Praha.1924.
Матвієнко-Гарняга. Нариси з економічної географії України. Харків. 1929.
Попов. Карпаторусскія достиженія. Мукачево. 1930.
Попов. Хлібна торговля України. Харків 1927.
Проблема сучасної економіки України. Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві т. III.
Садовський. Нарис економічної географії України. Київ. 1920.
Сухов. Економічна географія України. Одеса. 1924.
Фещенко-Чопівський. Природні багацтва України. Київ. 1918.
Фещенко-Чопівський. Промишленность и природния богатства Галиції. Кіев.1915.
Федотов и Лагунов. Сельсько-хозяйственної машиностроение СССР. Харков.1927.
Шиманович. Галичина. Київ. 1928.
Шраг. Зовнішня торговля УССР та її ближчі перспективи. Харків. 1924.
Українська людність СССР. Праці Українського Наукового Інституту в Варшаві. т. I.

Кривченко. Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України, Київ. 1919.
Україна. Статистичні щорічники. 1925-29. Харків.
Річники українського економічного бюра у Варшаві. 1933-1935.
Народное Хозяйство СССР. Москва. 1932.
Социалистическое строительство СССР. Москва. 1934.
Roczniky statystyki Rzeczypospolitej polskiej.
Statistické příručki statistiki ČSR.

З М І С Т.

	Ст.
В с т у п.	1
Розділ перший. Вплив географічного положення і природних умов на господарське життя українських земель.	5
Розділ другий. Впливи на українське господарське життя державної політики.	10
Розділ третій. Населення українських земель, його господарська роля і значіння.	14
Розділ четвертий. Загальна характеристика господарської структури українських земель.	25
Розділ п'ятий. Сільське господарство на українських землях.	30
Розділ шостий. Промисловість.	47
Розділ сьомий. Транспорт.	62
Розділ восьмий. Торговля.	69
Розділ дев'ятий. Заключення.	74
Література.	77

SLOVANSKÁ KNIHOVNA V PRAZE BIBLIOTHEK IN PRAG
482.
22. II. 1938